

~~39807~~

Тончаренко

ДУНАЙСЬКА
ПОЕМА

Радянський письменник

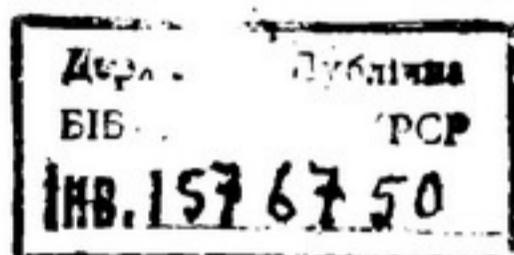
Іван Гончаренко

ДУНАЙСЬКА
ПОЕМА

39807

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
Київ — 1953

Малюнки С. Репіна

ЗАСПІВ

...унаю мій, про тебе заспіваю
цю пісню,— хай повідає вона,
як над тобою, славний мій Дунаю,
одвирувала грозами війна,
як над тобою гримали гармати,
як ми прийшли — сини Країни Рад,
щоб вирвати з неволі, розкувати
тебе, Дунай,— Дніпра і Волги брат.
Віки ти був біди і сліз рікою,
та виведений нами з темноти,
підтриманий братерською рукою,
тепер стаєш рікою щастя ти.
Той час прийде, і шибениці Тіто
на синь твою не кидатимуть тінь.

...Біля Воріт Залізних перекриту,
загатою загнuzдану бистрінь
я добре бачу.
Скорений Дунаю,
могутність богатирську у дроти
для радості оновленого краю,
як наш Дніпро, вливати будеш ти.

Дунаю мій, твої широкі води,
покорені, осяють щастя путь,
й, забувши чвари, збратані народи
тебе рікою дружби назовуть.

ПІСНЯ ПЕРША

I

Тимок — ріка вузька і неглибока,
струмок вірніше;
зблизька і здаля
не милує, нічим не вабить ока.
Долиною біжить через поля,
між берегів повився до Дунаю
захований у зарості Тимок...
І все ж таки я добре пам'ятаю
Тимок-ріку, вірніше, той струмок.
І не тому, що голосно боями
озвались тут і гори, і поля,
а тому, що під нашими ногами
була вже Югославії земля.
До тебе, Югославіє,
далеку
пройшли ми путь,
іти спішили ми
з боями все —
в пекельну літа спеку,
в холодну стужу осені й зими.
До вас, брати, нас огненні дороги,
любов і дружба вивели сюди,
щоб простягти вам руку допомоги,
на шлях свободи вивести з біди.

Хто міг спинити силу нашу яру?
Які іще укріплення й вали,
чекаючи гвардійського удару,
спорудив ворог?

Ні, вже не могли
його тепер від кари врятувати
ні рік,

ні гір,

ні броні прикриття...

...В жовтневий день ударили гармати.

Снарядів, мін розгніване виття,
басьора кулеметів скоромовка...

І ми пішли, і нам гвардійський туш
піднесено, упевнено і ловко

програв оркестр прославлених «катюш».

То перший залп послав по Заїчару
майора Чухрая дивізіон.

Дадонов теж сипнув фашистам жару:
із корпусних — прямою — на бетон —
наводкою

на доти тупорилі

поклав снаряди.

Бій заклекотів.

По-сталінградськи ми заговорили,
по-руськи;

зрозумілу для катів

повели мову впевнено і владно.

Ясніли гір вершини вдалині —

було і їм, здавалося, відродно,

немов до грому в небі навесні,

вслухатися в натхненний голос бою...

Раділи гори в просторах німих,

на обрії зібравшись юрбою,

в чеканні визволителів своїх.

Там ждали нас.
Там нас чекають нині...
— Чекайте, друзі, ми до вас ідем!
...А бій гримів, явився у долині,
крізь тучі диму вихрився вогнем.
Од вибухів —

багряно,

чорно,

сизо

навколо простір дибився в диму...

Пішли ізнов:

залізо — на залізо,

на кривду — правда,

сонце — на пільму.

На звіра навалилася людина.

Ворожі й наші зблизились полки.

Іще вогню...

Іще якась хвилина —

і сталінградці ринуться в штики.

— Точніш клади снаряд, артилеристе!

Густіше, мінометнику, вогонь!

Нам перейти б оце лиш поле чисте,

відкрити цю річкову оболонь...

Прикрий вогнем, товаришу, піхоту

до того — до траншейного бугра...

— Снарядом би ударити по дзоту!

Рубіж атаки обраний.

Пора!..

Та дзот ворожий став на перешкоді:

із амбразури сипле він свинець...

Який сміливець знайдеться в піхоті,

хто дзот погасить?

Ось він, цей боєць,

повзе вперед...

Все ближче,

ближче,

ближче...

Лютує дзот, траву свинцем стриже.

А він повзе...

А смерть зобливо свище,

осиним роєм кружиться...

Уже

півсотні метрів.

Злившись із землею,

повзе хоробрий...

тридцять...

двадцять п'ять...

п'ятнадцять метрів...

Пащею своєю

чорніє дзот.

Вже кулям не дістать

хороброго на мертвому просторі.

Трясеться в лихоманці кулемет.

...В руці граната.

Сміливість у зорі.

«Не схибити б», і, влучивши момент,

боєць підвівсь і кидає гранату...

Вогонь і дим од вибуху...

За мить

по всьому фронту грізно і розкато

«ура» могутне радісно гримить.

* * *

Укріплення на березі крутому

прорвали ми.

В загірній стороні

бій погасав, стихав, подібно тому,
як буря ущухає навесні:
у хмарах ще шугають блискавиці,
ще грім гримить,
ще криє хмарна тінь
небесний звід,
але сріблом

синиці

уже своє видзвонюють: цінь-цінь...
І соловей в просвітленому гаї
витьохкує,
по зрошеній листві
розсипчасто вихльостує,
збиває
перлини рос — краплини дощові.
Зозуля десь «ку-ку» дзвінке із гілки
сипне густіш в розбудженім гаю,
у полі озовуться перепілки,
у небі жайвір видзвонить свою
веселу пісню.

І тоді з-за хмари
проміння бризне,—
сонце золоте
всміхається,
і вже, розкривши чари,
природа знов красується, цвіте
у злагоді.

Отак і після бою...
Одвирувала битва на Тимку,
утишилась.
Ледь чутно за горою
десь гримали гармати.
За ріку,
на Заїчар із димної долини

побідний бій грозою прогримів.
...Над берегом димилися руїни
снарядами запалених домів:
опорний пункт — із каменю споруди,
рови,
траншеї,
дзоти навкруги
завалені фашистами,—
нікуди,
оточені, не вийшли вороги.
Нелегко й нам дісталась перемога,
немало в нас взяла долина ця
гвардійців-сталінградців.
Не одного
ми втратили товариша-бійця.

* * *

З команди похоронної солдати
обходять поле бою; де-не-де
спиняються,— і вже дзвенять лопати,—
врізаються у землю,
об тверде
видзвонюють.
— Годилася би кирка... —
На ґрунт жорсткий жаліється солдат...
— Поглянь сюди — моряцька безкозирка!
— Це, значить, тут ходив і флотський брат.

На чорній стрічці літер позолота:
«Червона Україна». Севасто...
а далі — кров залляла...
Біля дзота
лежав боець.

- Узнати треба хто.
- Провіримо уважно, мо' бумажка в кишені залишилася яка?..
- Поглянь — під гімнастською тільняшка.
- І безкозирка, значить, моряка.

Кінчався день.
За гори круточолі
сідало сонце.
Нижній багрянець
скрашав хмарки над горами.
Поволі
день погасав.
Тихенький вітерець
дихнув на діл.
Вечірня прохолода
зійшла в долину тихого Тимка.
— Закурим, друг?
— Уже давно охота.
— Ну, що ж, давай...
А потім моряка
понесемо.
Бійці присіли рядом,
болгарським затяглися тютюном.
— А добре розвернуло дзот снарядом.
Видать, важким,— і весь — угору дном!
— В нутро попав...
Да, славно мотонуло!

В румовищі фашист лежав без ніг,
і кулемета визміяне дуло,
зкоцюрблене,
стирчало, наче ріг
баранячий.

Злахмічені мундири
то тут, то там позначували труп...
— Їх три отут.
— По-моєму, чотири...
З-під балки, бачиш, вихопився чуб
четвертого?..
— Сьогодні їх немало
відправили на вічний упокій
в долині цій.
— Порядком наламали.
Жаркий був день,
гарячий стався бій.
— Упертий фриц...
— Порода сучкувата...
Хоч кіл йому теши на голові!..
— Однак супроти нашого солдата
не встоїть він.
— Тут різні сили дві.
І справа тут не тільки у природі,
але, скажу я, ще й у тому суть,
що ми — путі проторюєм свободі,
вони ж — неволю світові несуть.
Насильники...

Тримав їх страх розплати
в укріпленнях, на схилах цих висот.
А наші йшли під кулями солдати,
презрівши смерть,
як цей моряк на дзот.
Вогонь любові,
зненависті сила
вела його під кулями сюди.
Ще молодий,—
у розквіті скосила
фашистська куля...

— Чуєте... води...
Були слова ці вимовлені тихо,
як шепіт листу, наче шелест трав,
але, коли б (трапляється ж на лихо)
снаряда вибух поруч пролунав,
то й він би так обстріляних не вразив,
бійців бувалих,
як слова оці.
— Та він живий!.. —
Схопилися відразу,
схилилися над раненим бійці.
До блідих губ один підносить флягу,
і плащ-палатку вистелив другий.
— Куди ж його поранило, бідагу?
Полегше б взять.
— Браточку дорогий,
а ми вважали...
Вибач нам, герою!
— Виходь вперед, клади його ось так...
— Ну, рушили, та в ногу.—
Під горою
санбат.
— Пішли, товаришу моряк.

II

Погожий день.
В поживклім, тихім саді
за вікнами шепочеться листва.
Лежать бійці у прибраній палаті,
у госпіталі 10—22.
Чотири їх сюди із поля бою
привезено, із різних всі частин...
Вже говорили троє між собою,

без пам'яті лежав лише один
біля вікна;
всю ніч, до ранку марив,
метавсь в огні,
когось в гарячці кляв,
грозив комусь
і кликав санітарів,
ім'я дівоче ніжно вимовляв.
Він поривався, силився устати,
але звестись було йому невміч...
Заходив тричі лікар до палати,
над ним сестра просиділа всю ніч.

* * *

Палату повнить гомоном сріблестим
розбуджений зальотним вітром сад,
шумує він, дзвенить пожовклим листом,
неначе десь у горах водоспад.
А від дерев
на стінах
бродять
тіні
якось химерно витворених форм,
мереживом гойдаються в тремтінні...
Шумлять дерева.
Пахне йодоформ.
Заходить Лена,
як сніжина біла,
нечутно йде, струнка вона й легка,
щоб не тривожить ранених.
Хотіла
з палати йти...
— Чекай, про моряка

я чув слова...
Про раненого тóго,
що під вікном.
Гайдай його чи як?
Мо' вчулося...
Я друга мав одного,
він теж Гайдай і також був моряк,—
сказав боєць, поранений у груди,
Гордій Смирнов, з «КВ» стрілок-радист.
— Гайдай Іван.
— Ти що?.. Не може бути...
Іван Гайдай,— та я ж одержав лист
із Туапсе,
іще у сорок другім
писали — в Севастополі погіб.
Невже це знов зустрілися із другом?..
Невже це він?
Сестрице, сестро, ти б
присунула із койкою...
Дай гляну
йому в лице.
Між тисячі облич
і під бинтом лице мого Івана
узнаю я.
Уваж мені, поклич
іще когось із сестер на підмогу,
присунь мене,
поглянуть лише дай!..

За п'ять хвилин
Смирнов дививсь на нього,
радіючи,—
це був Іван Гайдай.

Бліде обличчя,
ніс прямий,
і губи
розтулені,
знекрівлені,
тонкі.
І дуги брів,
і добрі білі зуби,
які й були,— сьогодні теж такі.
Такий, як на Мекензієвих горах
востаннє бачив, тільки зблід і схуд...
...Червневих днів пекельних і суворих
забути не можна.
В битви дикий гуд
гармати із Малахова кургана
вплітали голос грозяний і свій.
— Тоді корегувальника Івана
востаннє бачив на передовій,—
розмову у палаті із бійцями
веде Смирнов.
Про що він мовив там —
я коротко, своїми вже словами
ту розповідь танкіста передам
про Гайдая,
про відданого сина,
бійця Вітчизни.
...В того моряка
із крейсера «Червона Україна»
спокійний зір, несхиблива рука.
Ворожі цілі вивіреном зором
він засікав упевнено завжди
на березі,
на морі
і над морем...

Проборознив солоної води
немало він на просторі морському
у штиль і шторми, в непогідь війни.
Фашисти з неба цілили по ньому,
підводні підкрадалися човни,
торпеди запускаючи на нього.
Крізь сто смертей невразливий моряк —
виходив він зі смерчу вогняного
і знов ішов у полум'я атак
вогнем гармат нападників карати.
Лунали знову залпи бортові
й важких калібрів падали снаряди
в Констанці на споруди портові,
в степах і горах —
на орду ворожу
біля Одеси,

Качі,

Судака...

— Несхибний зір — підтвердити я можу —
в наводника, у цього моряка.
Про це й газета нарис друкувала.
...Із того дня, коли під Дальником
в дивізії Петрова генерала
зустрівся я уперше з моряком, —
Одеси й Севастополя герої
про Гайдая вже чули, і не раз
бажаний гість він був передової
й коли, було, з'являвся поміж нас,
ми знали, що «Червона Україна»
по точних розрахунках Гайдая
ось-ось почне розсукиного сина
фашиста кремсать.
Дружба з ним моя
з Одеси зав'язалась...

Да, «гостинець»
він німцям слав солідний...
— Як же так,—
біля дверей озвався піхотинець,—
воює він на суші, а моряк?..
— А річ у тім... —
Але на цім Смирнова
перепинив, подавши голос свій,
четвертий воїн:
— Дивна в тебе мова,
чи ти не з Марса, друже дорогий?
Наводник він.
Хіба ж незрозуміло?..
Ех ти, піхото!..
В роту б у мою
на виучку.
— Я сам з-під Ізмаїла,
я вчора був у першому бою.
— То ти новак... Ну, ясно... —
вже ласкаво,
змиряючись, сказав боєць-сапер.
— На півдні тут ми Гітлера ораву
не на воді — на суші б'єм тепер.
От і пішли матроси до піхоти...
Балкани ж тут, якраз і їм з руки...
Не будуть же сидіти без роботи
й кінця війни чекати моряки.
Від Чорного прогнали ми собаку...
Та моряки нагнали страху псам
уже давно...
Красиво йдуть в атаку,
під Сталінградом бачив, друзі, сам,
через прохід, що ми розмінували,
ішов морський в атаку батальйон...

По безкозирках їх розпізнавали,
такии у них неписаний закон:
в атаці безкозирку знамениту
на голову...
Пілотку ж — зразу геть...
І моряка вже хіба зупинити
зуміє вже хіба що тільки смерть.

III

Давно вже приглядалась косторила
до Гайдая — і зблизька, й віддаля,
не раз косу пощерблену гострила
на моряка Івана Гайдая.
Горою підкрадалася і низом,
і тим і цим заходила кінцем,
щоб влучити гартованим залізом,
зустрінути розлюченим свинцем,
обнять вогнем,
зрадливою водою
заколисать і кинути на дно;
підходила нечутною ходою,
вогонь кресала з громом заодно.
Робила все упевнено і з толком,
бо знала толк у ділі своїому:
під Дальником ударила осколком;
пробила груди кулею йому
на Керченськiм півострові;
снарядом
контузила у липні на Дону;
обвалом бомбовим під Сталінградом
обрушилась...
Всього не спом'яну.
Ішла за ним настирливо, уперто,

хотіла взяти і так його і сяк...
Та не могла.
З цупких обіймів смерті
він виривавсь — нездоланий моряк.
«А ти живучий!..» люто шамотіла.
«Не легко, ні, збороть цього бійця.
Але чекай — іще до твого тіла
я доберусь.
Цієї війни кінця
не видно.
Ще зустрінемося...»
І назірці
пішла за ним і знов підстерегла:
«Ага! Це ти, моряче, в безкозирці...
Повзи... повзи... Хвала тобі, хвала!..
Ти, значить, сам до мене?..
Дуже добре!..
Повзи... повзи... ось так, сюди лицем...
У тебе серце, знаю я, хоробре...
Повзи... повзи... а я його свинцем
наскрізь проб'ю.
Ну, досить жартувати!»
І роєм куль осипала вона.
Та він проповз
і в дзот шпурнув гранату.
«А-а!.. ти такий!
Так ось тобі, ну, — на!
Тут і для тебе вистачить —
для танка
граната ця призначена, —
приймай!»
І білий світ хитнувся наостанку.
Вогонь і тьма.
Лежить Іван Гайдай.

* * *

Завчасно смерть справляла перемогу.
Ми знаємо: взяли його живим.
Але й вона також знайшла дорогу,—
пошкандибала в госпіталь за ним.
Настирлива і досвідом багата,
вона ішла, міркуючи:
«Однак,
він буде мій:
об грунт сухий лопата
задзвонить завтра.
Це вже ясно так,
як те, що я прийшла до узголов'я
і от стою незримо у кутку
в палаті цій.
Підтвердить мушу знов я:
не жити завтра цьому моряку.
Між нами стали —
лікар в окулярах
і ця білява дівчина —
дарма!
Вони, звичайно, знаються на чарах
новітніх ліків,
та таких нема —
спастися цього.
Я майже до краплини
із його серця виточила кров.
Даремна гра.
Не виживе й години.
Уже він мій — цей хлопець-чорнобров.
Чужу вже кров, якісь цілющі ліки
вони вливають кволону йому.
Я ж п'ятаками здавлюю повіки,

я світло обертаю на пільму.
Вони йому дають в легені кисню,
підтримать хочуть жевріння вогню
в безсилім серці.
Я ж — за горло тисну,
дихання я ось-ось перепиню.
Вони хочять

сердець

гарячим стуком

збудить його,
не дати перейти
за грань життя.
А я — пекельним мукам
піддам його.
Жагу моєї мсти
відчує він.
За всі його образи
помщуся я — хай знає, як стару
не поважать, не слухати ні разу...
Потішуся!..»
Лежить Гайдай в жару,
вогнем пашить.
Жага йому шалена
пече у грудях, дихать не дає.
Вже сто разів компрес міняла Лена,
та люта смерть обстоює своє,
наполяга уперто на своєму:
«Йому не жить.
Даремно все це ви...
Могилу я не братську, а окрему
для нього дам...»
А Лена:
«Ні, живи!..
Ти будеш жить,

ще будеш ти любити,
топтати ряс і слухать солов'я,
з дівочих уст жагу кохання пити...
Клянусь тебе у смерті вирвать я!»
А смерть шаліє, труситься від злості,
зубами клаца люто:
«Звідкіля
взялася ти?
Мої тривожить кості
хіба тобі?..
Та ти ж іще маля...
Тобі ще вісімнадцять.
Дуже шкода,
що в силі ти...
Одначе пам'ятай —
війна тепер — і буде ще нагода —
ти теж потрапиш, як Іван Гайдай,
до рук моїх.
Послухай,
ти даремно
відстоюєш утрачене життя
любовно так, настирливо і ревно...
Ти молода...
А знаєш ти, дитя,
що іншій він сказав давно «кохаю»,
що любить він біляву вже давно,
ще до війни».
А Лена:
«Ні, не знаю,
але його врятую все одно!»
«Не знаєш? Що ж, винить тебе не стану.
Але послухай,
чуєш? —
Права я:

він сам зове дівчину ту кохану,
любиме вимовляючи ім'я.
Ще до війни зустрівся він із нею,
у дні війни стрічався з нею теж...
Клялись вони і серцем, і душею
буть вірними.
Послухай-но, простеж
його слова...»

IV

В огні температури
лежить Гайдай,
і мариться йому
липневий день розтерзаний, похмурий
і Севастополь в чорному диму.
Вже ворог на висотах Інкермана...
Малахов облягаючи курган,
фашисти пруть...
По танках із кургана
з гармати б'є,
розстрілює Іван
в упор хрестаті крупівські потвори...
Уже останній випустив снаряд.
«Зірву гармату,
а тоді — у гори,—
міркує він.—
Але, мабуть, навряд
пройду туди.
Ворушаться червою
фашисти там.
Як сарани, видать...
Що ж, спробую до моря низиною,
коли вже смерть, то в морі погибать».

— Прощайте, друзі! — кожного він друга
з гарматної обслуги моряка
поцілував...
(Загинула обслуга
біля гармати.)
Стежечка вузька
веде у яр — у госпіталь, на дачу
Максимову...
В нім медсестрою там
його Галинка.
«Може, ще побачу...»
— Куди прямуєш? Здатись ворогам
в полон ідеш? —
Йому назустріч грізно
із автоматом виступив моряк.
— Я в госпіталь.
— Туди ходити пізно.
Там німець.
— Що?.. Галинко, як же, як...
Де ти тепер?
Я визволю Галинку!
— Ні, пізно вже...
Ну, вибач, друже, брат,
прийняв тебе за зрадника,
хвилинка —
й бабахнув би... —
Одівши автомат,
скрутив цигарку мічман Покотило
і Гайдаєві радить закурить.
— Ну, друг, пішли, поки не прихватили
вони і нас.
Тут важить кожна мить.
— Куди ж іти?
— На бухту Комишову.

Там наш рубіж.
Я тільки звідтіля.

Клекоче бій.
Здригає знов і знову
від гуркоту шаленого земля.

V

Між скелями зосталось їх півсотні...
Їх мужністю розлючені і злі
увесь вогонь обрушили сьогодні
на смужку непокірної землі
фашисти знов.
Вулканом вирувала
земля ота.
Півдня шалів огонь...
Дев'ятий раз есесівців навала
пішла на штурм, ховаючись за бронь.
Мовчали скелі.
І тупі фашисти
уже пішли.
І чулось: «гут» і «гут»...
Та «рус капут»...
Ні, враже, не хвались ти,
не торжествуй:
живі — не мертві тут
герої-севастопольці!
І знову
поміж кущів опалених і трав
іскрився гнівом,
помстою грозово,
здавалось, кожен камінь оживав.
Палали танки...

Гітлерівці п'яні,
обпечені, відхлинули від скал...
Навколо трупи:
очі олов'яні,
від переляку й лютості — оскал...

* * *

— Протриматися треба нам до ночі...
Зосталося нас, друзі, двадцять п'ять...
— Держатись будем, — вогниками очі
у Покотила-мічмана горять.
— Удержимось, аби боеприпаси, —
сказав боєць з бинтом на голові, —
дошкулюють шрапнельні і фугаси,
та нас не візьмуть, поки ми живі.
— Не візьмуть.
— Ні!
— До смерті кожен буде
стояти тут!.. —
Присягою слова
звучали ці.
«Які чудесні люди!..
Який поет цю мужність оспіва?..
Як треба вірить в рідну Батьківщину,
віддавши їй серцець останній жар,
щоб так вмирать!..» замисливсь на хвилину
Ульянов — батальйонний комісар.
Протер пенсне й на очі близькозорі
одінувши,
поглянув навкруги:
ні цятки не виднілося на морі.
Лиш синя гладь.
Похмурі береги.

Ліворуч — скелі й гори Балаклави,
праворуч — мис.
...Учора ніби плив
до Ялти із дружиною...
Від Клави
три тижні не одержував листів.
Намацав фото доньки і дружини
в бічній кишені, біля партквитка.
Хотів дістать, вагавсь якусь хвилину
і попросив цигарку в моряка.

* * *

На березі — між скелями у гроті
поранені солдати й моряки.
Смеркалося.
В багряній позолоті
за гір верхи вчепилися хмарки.
Вершини гір з хмарками, ніби чола
пов'язані бинтами;
багрянець,
неначе кров просочена...
Спроквола
у грот зайшов поранений боєць
й на камінь сів.
Горять від жару очі.
— Ну, друже, як?..
— Чи здержимо удар?..
— Протриматися треба нам до ночі —
так наказав товариш комісар.
«Нас двадцять п'ять, сказав він, може зброю
тримать в руках...
А ранених до ста...
Не вкриємо ж імен своїх ганьбою,
поки живі.

Настане темнота —
нас виручать.
Усіх евакуюєм...
А допомога — певен я — прийде.
Самі помрем,
а ранених врятуєм».
Він так сказав...
Що чув — кажу лиш те.
— Спасибі комісарові, людині!..

* * *

Коли над морем виткалася мла —
опівночі, о першій десь годині
жадана допомога надійшла...
Підводний човен сплив посеред бухти.
Розвідать берег вислав капітан
двох моряків.
Хвилин тих не забути.

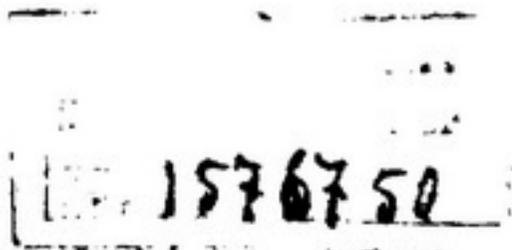
...Спочатку плеск почув Гайдай Іван,
а потім говір стишений.
До скелі
щільніше став...
Міцніше автомат
стискають руки воїна дебели,
намацують запали до гранат...
Вслухається...
Вже близько гомін знову.
Почув два слова: «наші» та «отут»...
«Невже свої?»
Свої!»
Бо рідну мову
він чує знов.

«А може, хитрість тут?..
Не схибити б...»
Ні, сумніви даремні.
Вже чує він виразніше слова,
морську говірку.
Силуети темні
хитаються у човні... там їх два...
Так, це свої.
І, клацнувши затвором,
за камінь став завбачливо Гайдай:
— Стоять на місці!
Зараз поговорим,
якщо свої...
А ні — то...
— Постривай!
Свої, свої... —
І вже через хвилину,
на березі в обіймах моряка
стояв моряк.

* * *

Поки на субмарину
посадка відбувається швидка,
у двох словах я хочу розповісти
про те, що сталося...
(Потім вже мені
про це повіли.)

...Звечора фашисти
не турбували...
Тут то там вогні
ракет тремтливих блимали лякливо...
Рубали ніч прожекторів мечі —

усе по морю шарили злобливо,
настирливо.
Та ворог уночі
не зважувавсь ходити у атаку,
упевнений, що виходу нема
більшовикам, він пильно ждав світанку,
він пильнував...
Але скажу,— дарма:
за скелями у бухті субмарина
сховалась добре.
Швидко до кінця
ішла посадка.
Ще якась хвилина,
і прийме вже останнього бійця
підводний човен.
«Ранені на борті...»
Полегшено зітхає комісар:
«Згорнути цеп. Збиратися у гроті»,
подав команду...
...І нараз — удар...
Снаряда вибух...
Знов і знов снаряди...
Біля човна метнувсь води фонтан...
«Жду комісара... Буду поринати»,
дає сигнал на берег капітан.
«Узяти всіх не зможу.
Для відходу
на березі потрібне прикриття...»
«Прикриємо», Ульянов біля гроту
відповідає човневі.
«Життя
поранених рятуйте».
З човна ізнову:
«Пливіть уплав... Іще п'ятьох прийму».

На березі дванадцять... всі здорові...
Кому пливти?
Лишитися кому?
Там — знов свої,
життя за синім морем,
а тут лиш смерть...
Чекаючи, стоять.
На кожному спинивсь Ульянов зором.
Усіх спасти б, а можна — тільки п'ять.

Ось цей в літах на море сумно глянув...
Зостануться десь діти без отця...
— Пливи! — йому наказує Ульянов.
— Я — комуніст.
Я з вами до кінця.
— Ну, ти пливи, — тепер до молодого
звернувсь Ульянов, —
та часу не гай, —
додав уже по-батьківському строго...
— Я — комсомолец, —
відповів Гайдай.
— Ну, ти, боєць...
— Мене також ростила
Вітчизна.
Йду у бій із партквитком...
Ось черга підійшла до Покотила...
— А ти...
— І я умру більшовиком.

* * *

Години дві над бухтою зловісно
не ущував огню і сталі смерч:
уступи скель бризантні рвали злісно,
згори — шрапнельні сипали картеч.

Щоб кожду падь, між скелями щілину
промацати залізом і свинцем —
сюди

вогню обрушили лавину
гармати й міномети всіх систем.
Усе стріляло, що могло стріляти
сюди —

такий Манштейна був наказ.
Пішли на штурм есесівці вдсяте...
Просунулись до моря на цей раз.
Ні постріла...
Сміливіше до бухти
спускаються уступами...
І от —
один, другий руками лиш махнути
встигає й сторч зривається...
То грот
вогнем зустрів есесівців.

* * *

...У гроті
поранений Ульянов помирав.
Над ним Гайдай схилився,
а при вході
атаку Покотило відбивав.

Розвиднілось.
Над тихим, синім морем
багрянний сонця викотився круг.
— Подай пенсне, — очей померклим зором
дививсь Ульянов, —
хочу сонце, друг,
побачити...

Підводить комісара
лицем до сонця бережно Гайдай.
— Спасибі, друже...
Але чому хмара
найшла на сонце?..
Ні, це смерть... Прощай!.. —
Бліда рука до лівого до боку
ледь потяглася — к серцю:
— Тут... візьми... —
І зацікавив...
Гайдай відчув, як шоки,
немов огнем, опечені слізьми.

* * *

Густим свинцем по гроту німці били.
Затиснувши руками автомат,
лежить при вході мічман Покотило.
Підповз Гайдай, в плече торкнув:
— Ну, брат,
нас два зосталось... —
Але той — ні слова...
Іще торкає:
— Комісар помер... —
Мовчить моряк.
— Не чуєш, друже?.. — знову
торка в плече.

Ні, брате, він тепер
не озоветься більше вже ніколи,
загинув Батьківщини вірний син.
Цілуй його в холодне світле чоло.
Зостався ти на березі один.

* * *

Між скелями ущелина, водою
в віках розмига, вивітрена падь.
Іде Гайдай ущелиною тою:
«Якщо вже смерть, то в морі погибать».
Ще німці б'ють.

З виттям,

гудінням,

свистом

летять снаряди й міни іздала...

Стрясають землю вибухи.

Фашистам

і мертва севастопольська земля
страшна.

В пісок вже можна перетерти
вогнем таким гранітні валуни...

А німці б'ють — настирливо, уперто:

і мертвих севастопольців вони
жахаються,

і мертвого солдата

чи моряка

забачить німець де,

спочатку чергу дасть із автомата,

а потім, оглядаючись, іде.

До вечора прочісували скали:

в кущах шипшини,

в скелях між щілин,

між трупами живих вони шукали

і не могли знайти.

«Хоча б один,

хоч одного б!..» трясеться весь від злості
есесівець-громило — капітан.

— Знайти!.. Не то — переламаю кості!.. —
Кричить фашистам.
Але ось Вотан
(шукач-собака)
вуха насторожив
і швори ледь не вирвав він із рук,
метнувшись вбік...
Можливо, знов стривожив
якийсь сторонній шерех, а чи звук
Вотана і на цей раз попустому...
Ні, ні!
Тепер зірвався він не так...
За ним — у падь по ложу кам'яному,
розчервонівшись, як варений рак,
біжить громило й шестеро есесів...
Спинилися...
До моря вивів яр.
Гарчить Вотан.
Уже неспокій песів
дійшов межі...

Шипшини кущ, мов жар,
падає на скелястому уступі.
Згромадились есесівці внизу.
І враз — удар...
І другий...
Як у ступі
перетовкло фашистів...
Мов грозу,
з куща шипшини,
наче грому кару,
гранати дві шпурляє вниз Гайдай,
промовивши:
— Оця — за комісара...

А ця — за Покотила.
Пропадай!

І кинувся до моря.
Вже по груди
вода йому,
а з берега стрільба.
По моряку стріляють звідусюди.
Від куль вода навколо аж ряба...
Свистять,
 дзижчать,
 шиплять вони осино...

«Рятуйся, друже, швидше поринай!..
Он скеля там — пливи за скелю, сину!..»
Не поринає, не пливе Гайдай,—
по березі стріляє з автомата,
вода по горло, а Гайдай стріля...
Остання куля...
Хвиля синювата
набігла і... хитнулася земля...

* * *

Усе оце не вигадка —
 ні слова
про Севастополь не надумав я...
...Команда бронекатера «Азова»
у морі підбрала Гайдая.
Під обстрілом спасли його від згуби...
Міцний, живучий, справжній він матрос...
Прийшлося ножем розщіплювати зуби —
зубами ухопився він за трос,
бо руки вже не слухалися...

Потім

якось моряк з «Азова» розповів
про це мені на березі у Поті,
а я тобі, читачу, як зумів...

VI

Знов марення...

В огні температури
лежить Гайдай і мариться йому
липневий день розтерзаний, похмурий
і Севастополь в чорному диму.
Крізь дим отой багряне сонця коло
на грішну землю ледве прогляда...
...Пливе Гайдай по морю, а навколо
від вибухів хвилюється вода.
Це б'ють фашисти з берега по ньому.
«Не візьмете — я глибоко пірну,
я впливу на просторі морському,
я перейду на берег той по дну...»
І він пірнув.
Все глибше поринає.
Вже пострілів не чує.
Від Гайдая,
мов стріли ті, на всі боки втікає
налякана кефаль і скумбрія.
«А-а!.. це моряк!» з повагою дельфіни
розходяться, дають Івану путь.
«Рятуєшся?..
Але глибинні міни
і нам, моряче, жити не дають».
«Мені сюди ненадовго,— я море
по дну морському хочу перейти».
«Іди, іди,— поблажливо говоре

біжить дівча...
Есесівці — за ним:
в руках у них трясуться автомати...
Закочені по лікті рукава...
Кричать вони...
Живою хочуть взяти...
Втіка Галинка.
Вітер розвіва
русú косú.
Біжить простоволоса
крізь чагарник колючий напрямки
по каменю осколчатому боса.
Шипшини й терну гострі колючки
рвуть одіж їй,
впиваються у тіло.
На білім платті виступила кров.
«Сюди... до мене... — губи шепотіли.—
Сюди... скоріш, Галиночко!..»
Та знов
Іван відчув, як тіг його донизу,
навколо ніг обвившись, восьминіг...
«Чекай, потворо!..
Дай голубку сизу
врятую... Ну...»
А гад донизу тіг...
«Ну, мить хоча б...
Востанне дай побачу!..»
Натужився.
Зусилля ніг і рук —
крізь воду він, немов окріп, гарячу,
на хвилю сплив...
Але на нього крук
летить і кряче:
свастика на грудях,

вогненні очі і крицевий дзьоб,
і хижа злість в очах іскриться лютих...
«Тобі не жить,— гугнявить він,— у лоб
один чи два я клюну, і ударів
ти не знесеш...
Та можу я, браток,
тебе спасти:
віддай-но комісарів,
захований тобою партквиток!
Його сховав ти, знаю, біля серця...
Він передав тобі в останню мить...
Дарма кинджал хапаєш.
Сій, не сердься...
Ну, вибирай:
життя чи риб кормить?»
«Мовчи, потворо!..»
з гнівом промовляє
Іван.
А крук ворухить пазурі...
...А де ж Галинка?..
Он вона — втікає,
біжить над морем,
стала на горі,
над кручею...
І... кинулася з кручі...
У морі розгойдалися вали...
...І знов огні, і тучі кругойдучі
надвинулись і світ заволокли.

VII

...Під ранок втих.

Заснув.

Минула криза.

Взяли своє здоров'я, сульфідін...
Радіє лікар:
— Справді, із заліза
оцеї Гайдай.
Не думав я, що він
осилить смерть.
...Велика втрата крові,
осколочний у голову удар
і мозку струс...
Дихання й пульс чудові.
Піде на лад.
Спадає швидко жар.
Спасибі, Лено,— лагідно ув очі
сестрі поглянув, руку їй стиска
веселий лікар,— ви цієї ночі
від смерті врятували моряка.

* * *

— Вставай, пора! — не оклик — сонця
промінь
збудив його, торкнувшись тихо шок...
В саду ранковім лився горлиць гомін,
десь загудів протяжливо гудок,
сигналили машини,
і в палату
із саду крізь відчинене вікно
струмили тихо хвилі аромату
трояндного.
Колись було давно,
в дитинстві ще, коли на дифтерію
хворів Гайдай і вихворів —
таким
був день також.

Так само світлу мрію
й жагу життя з буянням молодим
будив йому у серці.
«Значить, знову
живим zostався», думає Гайдай.
Гудуть гудки.
Тривожить тиш ранкову,
в саду туркоче горлиць водограй.

Рипнули двері.
Як сніжинка біла —
вся в білому в палату увійшла
сестра-дівчина.
Ледве заскрипіла
суха підлога.
Сповнені тепла,
світилися очі, наче небо, сині,
дивилися ув очі Гайдая.
— Як звати вас?.. Подібна ви Галині...
— Я не Галина. Звуся Лена я.
— Де ми тепер?.. Увечері чи вранці
прокинувсь я?.. Не зварить голова...
— У місті у болгарському — у Вратці,
у госпіталі 10—22.

* * *

Болгарія. У школі ще, на парті,
як Гайдаю тринадцятий минав,
він легко міг позначити на карті
її кордони.
Ріки, гори знав,
міста найбільші,
про людей, природу...

Усе, про що в підручнику було:
про мову і про звичаї народу
та про його життя і ремесло...
Про лад державний.
Хлопця дивувало,
що править там усім народом цар...
Про це, на жаль, в підручнику замало
написано,
і піонер-школяр
запитував, бувало, Никанора
Петровича —
учителя свого.
Відповідав той.
Мудрістю прозора
лилася мова лагідна його,
вливалася у хлопчикову душу,
будила в хлопця кращі почуття.

Принагідно — сказати до діла мушу:
цікавість до Болгарії
й життя
її народу хлопця полонила
в ті дні, коли, мов клич супроти зла,
про Димитр'ова слава швидкокрила
широким світом гордо обійшла.
І мріялось, напевно, школяреві:
похід визвольний, звільнені брати...

...Прошли літа.
Івану Гайдаєві
судилося в Болгарію прийти.
Я в світі щастя більшого не знаю,
як сходяться у визволення час
брати-народи.

«Вдруге з-за Дунаю
ми ждали знов з Росії, друзі, вас!..»
«Добре дошли, красноармейці!»
всюди
привіт болгарські села і міста
на арках написали.
Люди й люди...
Звучать привітом кожного уста,
горять вогнем, любов'ю очі карі,
дають бійцям на руки матері
малих дітей.
У куряві, в загарі
бійців обличчя сяють.
До зорі
на збоченій пілотці
ручення
простягує малесеньке хлоп'я.
— Оце господа наша, себто хата,—
запрошують у гості Гайдая.
Пригнувшись, щоб часом головою
не зачепить одвірка,
на поріг
ступнув Іван.
Під стелею низькою
на повен зріст розправитись не міг
і в хаті він.
Запрошують до столу.
Радий нагоді сісти — він присів,
із рук спустивши хлопчика додолу.
Тісну хатину гомін голосів
наповнює:
зійшлись сусіди в хату,
сусідські діти дивляться в вікно.
На стіл уже закуску небагату

поставлено і в глечку вино.
Мов у жнива, приємно пахне полем
ще теплий хліб, розрізаний навпіл.
Вином чашки наповнюються.
— Молим *
визвольника-товариша за стіл,—
запрошує господар,
Гайдаєві
по вінця повну чашку подає,
слова подяки вимовив бійцеві:
— Спасибі, друг, за волю!
— За твоє
здоров'я п'єм!
За російського брата!
За нашу з вами дружбу на віки!
За Сталіна!
Хвали словами хата
наповнилась.
Зацокали чашки.
Зоріють очі, радістю зігріті.
Здавалося, що навіть над столом
на покуті з портрета
теж в привіті
якийсь мужчина із ясним чолом
на Гайдая звернув свій зір іскристо,
немовби серце зором тим пропік.
— Це хто такий?
Часом не Ботев Христо?
— А так.
— То був правдивий чоловік.
— Він наш герой.
— За наше щастя-волю

* Молим (болг.) — просимо.

ще молодим

загинув він колись

із турками в бою на горі Вола...

— Він ваш другар, у вас в Одесі вчивсь.

— Він Русь любив.

— Живе в душі народу,

не умира поет-герой тепер.

«Тоз, кóйто пáдне в бої за свобода,

тоз не уміра...» *

Ботев не умер.

Вдивляйсь в обличчя Ботева, Іване.

Він мужній був.

Тепер його портрет

у кожній хаті.

Слово полум'яне,

як зéрно правди, висіав поет

у кожне чесне серце трудареві,—

і те зерно́, ти бачиш, друже мій,

тепер буяє цвітом.

Гайдаєві

згадався інший образ дорогий.

— І в нас є свій поет-борець.

Із нами

живе тепер. Мо' знаєте,— Тарас...

— Ну, як не знать!

Шевченко!

— Зна́мо! Зна́мо!..

— І Пушкін ваш відомий всюди в нас.

«Пока свободою горим,

Пока сердца для чести живы,

Мой друг, отчизне посвятим

Души прекрасные порывы!»

* Христо Ботев, «Хаджі Димитр».

Зворушений, Іван не зводить зорю
Із хлопчика, напевно школяра,
а той читає.
До сіней із двору
іще ідуть...
В очах з теплом добра
і радості
вслухаються болгари
в м'які, співучі російські слова:
І от, як грім, що рве, шматує хмари,
Шевченка слово тишу розрива:
 «Реве та стогне Дніпр широкий,
 Сердитий вітер завива,
 Додолу верби гнє високі,
 Горами хвилі підійма».

Співали всі.
Побідно, урочисто
звучав з Дніпра улюблений мотив...
Здавалося, вслухавсь і Ботев Христо,
радіючи.
Здавалося, котив
широкий Дніпр свої прозорі води
болгарською землею за вікном...
«Оце і є братерство.
Так народи
братаються».

Схилившись над столом,
Іван замріявсь...
Очі його сині
зросилися вологою.
В цей час
йому здавалось:
в убогій цій хатині
зійшлися Ботев, Пушкін і Тарас.

VIII

Одужання подібне тому дневі,
коли земля народжує весну,
коли вітри з-за моря полудневі
природу всю розбуджують від сну.
Люблю весни народження раптове,
тепла і сонця радісний прихід,
скресання рік і небо бірюзове,
щасливих птахів з вирію приліт;
люблю струмків бадьоре жеботіння,
пташиний спів в розбудженім лісу,
на тихих луках пролісків цвітіння,
весняних трав незайману красу;
люблю у полі запах чорнозему,
дихання тепле рідної землі,
що снить зерном...
Але про це окремо
десь в інший час.
А зараз журавлі
летять сюди, до тихого Дунаю
із милих серцю півночі країв.
До Гайдая в палату долітає
курликання печальне журавлів.
Згадалося:
жовтневий день в Одесі.
Бульвар приморський.
Раз по раз в порту
снаряди рвуться.
В синім піднебессі,
дугу над портом вигнувши круту,
ключ журавлів тужних
перед відлітом
прощається із берегом,

землі
прощання шле.
...Згадалося:
з привітом
у березні вертались журавлі
на рідну землю.
Втомлені над морем,
до берега знижались вони
і радісно Мекензієвим горам
хвалу трубили хором з вишини.
Летіли до Бельбекської долини,
на Чорну річку,
саме в час, коли
поміж боями випали хвилини
перепочинку.
З криками: «курли»
кружляли птахи,
кола над рікою
вони робили, над розливом вод.
Бійці дивились.
Радістю людською
теплились очі воїнів.
Та от
по журавлях ударили фашисти,
метнулись куль трасуючих стрічки.
Один упав.
Із криком в небо чисте
звились птахи, кружляють вздовж ріки
У криках їх збентежених тривога...
Можливо, той підстрелений — вожак,
і лиш йому до півночі дорога
відома тут...
А огнений хижак
усе густіше ниті смертоносні

між враженими птахами пряде...
Їх голоси розгублені і тоскні
солдатське серце ранять:
— Ось би де
накрить вогнем, розчавить зразу 6 гада!.. —
До моряка жаліється боєць.
— З «Тридцятки» * 6 досить одного
снаряда,—
то варварству отут би і кінець.

І враз, як грім,— протяжно, металево
ударило над бухтою.

Земля
хитнулася.
В долині, мов дерева,
піднявши в небо звихрене гілля,
постали раптом вибухи.

Долина
прогримала і втихнула затим.
Моряк бійцеві мовив:
— «Україна»
ударила, братухо, бортовим!

Ущухло все.
Відразу присмирніли
фашистські кулеметники.
З НП
на журавлів, що голосно трубили,
дививсь Гайдай у небо голубе.
І крики їх сприймав він, як подяку
схвильовану, невимовно палку
за виручку, коли по його знаку

* «Тридцятка» — прославлена у дні оборони Севастополя берегова батарея.

із крейсера послали огоньку.
А журавлі, звичайний стрій прийнявши,
на північ повернули гостряком,
полинули із криком, як і зівше,
за молодим, за новим ватажком.
На Севастополь, в гори Балаклави
пройшов у небі їх залізний стрій...
А там внизу біліло місто слави.
Таким воно у пам'яті моїй
залишиться.
Між горами над морем ,
в обіймах бухт, до синьої води
обернуте, стоїть струнким лінкором,
іти готовим в плавання завжди.
Стоїть, як витязь, пильно на сторожі,
завжди готовий кинутися в бій
і розметати полчища ворожі.
Таким я знаю Севастополь мій.

ІХ

Схвильовано люблю осінню пору
у ніжному зародженні її,
коли твоєму кидаються зору
ледь золотом позначені гаї;
коли на полі молоді і юні
вкриває пар густа озимина
і вабить зір її зелене руно,
і, мов кришталь, ясніє даліна,
а синє небо вистояне, чисте,
і тільки в ньому лине де-не-де
з ниток срібних мереживо пушисте,—
то пряжу літо бабине пряде,
то провісник пташиного відліту...

Уже птахи гуртуються в політ,
їх криками прощання і привіту
уже дзвенить стривожений зеніт.

Люблю безмежно осінь-трудівницю,
коли над чистим простором пливе
ізрання до вечірньої зірниці
гудіння молотарок степове;
коли снують по грейдерах машини,
мов золотом, наповнені зерном...
Шумлять вітри, шуршать шляхами шини
і зерно пахне в засіках вином.
А у садах, плодами обважнілих,
настояний медовий аромат,
і опадання яблук перезрілих
нагадує осінній зорепад.

Шанобливо люблю я мудру осінь,
як в школі — гомінливому дворі
срібний дзвінок тривожить ранку просинь
і в клас біжать веселі школярі;
коли в тиші ясних аудиторій
звучать чіткі професора слова,
а на студентів крізь шибки прозорі
своє проміння сонце розсіва...
А в скверах тихих, танучи листвою,
помалу колихаються гілки...
Люблю, коли сагою луговою
«на зорьку» йдуть рибалки до ріки
по шовкових зарошених отавах.
Певільна їх розмова і хода...
...Уже в тонах багряно-золотавих
над лугом схід помалу розквіта.
Недвижними покосами-рядами

лежить туман над плесами озер.
Хлюпочуться поміж очеретами,
кричать качки, і селех сизопер
уже летить на поклики качині
і крилами пружинить.

Ось в тиші

лунає постріл.

По якійсь хвилині

лускоче дріб об воду й комиші.

Міцнішим спирту вилається словом
рибалка-дід.

Ще звечора на лов

заночувати під кущем лозовим,

щоб «зорьку» взять,

старий на луг прийшов.

Люблю і я блукати по озерах
із спінінгом, як прийде щучий жор
і окунів смугастих, красноперих
ізпозарання до вечірніх зор;
коли зі дна хапає блешню щука
і вудлище згинається в дугу,
й, мов тятива натягнутого лука,
бринить «сатурн».

Люблю я на луку

над озером, над тихою рікою

із друзями провести вихідний —

на тиждень зарядитися снагою.

Озерні плеса, простір луговий,

ціпрові гори, синє-синє небо,

недаром ви так часто на війні

мою уяву вабили до себе,

схвильовано ввижалися мені.

В широком світі, де б ми не ходили —

не дасть покою навіть нашим снам:

Завжди вона — усім, що серцю миле,
земля Вітчизни згадується нам.

Х

Уже немало, сам я добре бачу,
влюбимий зошит вписано рядків.
А що я дав для тебе, мій читачу?
Чи до ладу я розповідь повів?
Чи влад пишу, чи може зловживаю,
на відступах будуючи сюжет?
І фабулу гальмую, заважаю
успішно посуватися вперед
канві сюжетній?
Сам себе тривожу
уже давно питаннями цими,
а обійтись без відступів не можу.
Читачу мій, до відома прийми
слова мої:
не раз іще з тобою
в оцій поемі доведеться нам
із бою в бій дорогою важкою
іти вперед,
але й минулим дням
віддать своє, як треба, вшанувати
й заглянути в майбутнє там, де слід,
щоб хід подій в єдине пов'язати
і пройдених,
і наших славних літ.
Рости, горіть!
Вложити у роботу
горіння серця і вогонь пера!
...Нам з Гайдаєм до друзів у піхоту
із госпіталя рушити пора,

зустрітись під Белградом із Смирновим.
Я про героя танкових атак
згадав, було, спочатку добрим словом,
із другом звів, та трапилося так,
що друг не глянув другові ув очі,
не обнялися, не потисли рук:
у забутті чотири дні і ночі
лежав Гайдай, і тільки пульса стук
засвідчував життя його.

Діждати
не міг Смирнов,
одужає коли

Іван Гайдай —
до іншої палати,
окремої,
його перевели.
Не так Смирнов...
Осколочна, не рвана...
Три перев'язки — і пішло на лад:
на третій день загоїлася рана,
а на четвертий рушив на Белград...

...Нам і нові зустрінуться герої,
імен яких в сюжет я ще не вплив.
Нехай ідуть в чіткім похіднім строї...
А тим часом — про Вратцу кілька слів.

XI

Затишна Вратца — тихе й скромне місто
але й воно поміж болгарських міст
промінням слави сяє променисто.
Своє лице і свій принадний зміст
і Вратца має.

Слава та велика
з минулого століття звідціля,
окрилена відвагою навіки,
пішла луною в гори й на поля,
скоривши час, живе гучна і горда:
тут на горі — народу вірний син —
загинув Ботев,
та в душі народу
залишився на віки вічно він.

Туди, у Вратцу, мрією долину,
щоб знов її узріти наяву
під горами крутими у долині
схвильовану,
веселу
і живу.
Таку, як я у вересні ясному
її уперш побачив, зрозумів
у вируванні радості людському,
у полум'ї живому прапорів,
в каскаді квітів.
Булиці, балкони,
дахи і вікна сипали квітки
на воїнів шиковані колони,
на руські пограновані штики,
на танків бронь,
на зоряні гармати...
— Танкісти,
піхотинці,
гармаші,
яку вам путь прийшло прокрокувати,
який ви шлях пройшли, товариші,
які на ньому подвиги звершили,
яких зазнали труднощів і втрат,

щоб ви цієї пошани заслужили!
...Одеса...
Севастополь...
Сталінград!

Вигнули німця Курською дугою,
упертого здолали на Дніпрі,
на Інгульці,
під Яссами,
з жагою
святої мсти,
щоб сяєво зорі
ніколи над землею не вгасало,
щоб маяком на суші й на морях
народам світу ясно осявало
братерства,
волі,
дружби,
миру шлях.

* * *

Не так давно утишився від гулу
вратчанських вулиць тесаний граніт:
на Брегово,
на Відін,
і на Кулу
продовжувала армія похід.
Десь бій гримів у горах...
Там окупи
збивали ми із югославських рук,
туди, на захід, наші «Петлякови»
ішли вгорі.
Моторів перегук

бринів, як пісня слави й перемоги,
над Вратцою у небі голубім,
і вже тепер вратчани без тривоги,
а з радістю, в захопленні живім
дивилися в блакить осінню, чисту,
мережану рядами літаків.

XII

...В цей час ішов Іван Гайдай по місту
із Леною, розмову з нею вів,
розказував, ділився горем з нею:
— Фашистами, бандерами сестра
замучена.

У рідну Балаклею
я попросився в квітні із Дністра.
Перепочинок трапився весною —
стояли ми в резерві в тій порі.

...В сльозах тоді зустрілися зі мною
батьки мої...

Намучились старі...

А Марту я уже на кладовищі
провідав з батьком.

Чорний горб землі...

Сестри останки в темнім гробовищі
я уявив, і спазмою жалі
здавили горло.

В перший раз не в силі
було мені удержати сльозу...

І я поклявся мовчки на могилі,
що помсти жар до смерті пронесу,
що за сестри

страшні нелюдські муки
фашистський кат держатиме одвіт,

що ворогові мститиму сторуко
за юнь її — її сімнадцять літ.

Скінчилася затінена алея.
На площу вийшли.
В полум'ї вінків
там монумент стояв посеред неї, —
над площею велично височів:
з піднесеною шаблею угору
герой відважно кинувся вперед,
його залізу волю й непокору
цей бронзовий увічнив монумент,
його ясне горіння за свободу
в пориві цім передано вікам,
як символ волелюбного народу,
що не коривсь душманам і царям.

* * *

З повагою, з душевною любов'ю
віталися прохожі без кінця,
бажали щиро щастя і здоров'я,
пораненого вгледівши бійця
із дівчиною, теж у гімнастерці,
в пілотці на русявій голові,
і тепла радість повнилась у серці —
в обох серцях...

...Ідуть селянки дві,
паповнені корзини виноградом
до міста з гір на головах несуть.
Зрівнялись.
Привітались.
Стали рядом.

Найкращі грона приязно дають:
— Кушайте грозди *.
Дякувати богу,
прийшли до нас, спасли ви нас, брати...
...Ось хутко шофер вибіг на дорогу:
— Куди, братушки?
Можу підвезти.
Не треба грошей.
В Кастрову печеру?..
В Згоріградську ущелину? **
— Давай
на гору Вола...
Встигнем до вечері... —
В авто сідає з Леною Гайдай.

З піднесеної високо над містом
гори
відкривсь балканський краєвид:
застигли гори в строї урочистім
на схід,
на захід,
південь...

В небозвід
вершини гір піднеслись, мов сторожа —
краси гірської пильні вартіві.
Осілля днина, тиха і погожа,
підкреслювала гори лісові,
і кам'яністі
сонцем осявала
громади гір,
вершини у снігу,

* Грозди (болг.) — виноград.

** Славнозвісні місця біля Вратци.

багряно-жовтий пояс перевалу,
лісів на схилах букову югу.
В жовтневий день, в цю зрілу пору року,
з крутої і високої гори
з привабливою виразністю
оку
одразу відкривались три пори:
зима білява,
осінь жовтолиста,
зелене літо.

Ген на рівнині
біля підніжжя білий обшир міста,
а там,
 за рівниною,
 в далині,
на півночі,
 немов ультрамарином,
пофарблений яскраво небокрай,
то грань свою широким плесом синім,
розливом вод позначував Дунай.
В долині й на узгір'ях бовваніли
оселі білі,
вужився Іскир,
Ботуню з гір Огоста * поманила
на гулянку в ясний степовий шир...

* * *

Вона неждано в горах зазвучала,
влилась спочатку тугою в серця
сумна та пісня;

Ріки в Болгарії.

ніби без начала
була вона
і ніби без кінця.
Протяжливий,
нечуваний,
незвичний
над горами полився той мотив.
Здавалося, що камінь віковичний
оцю болгарську пісню породив.
— Прислухайся, у ній не тільки горе,
у ній і радість сонячно бринить...
Вслухаючись, мовчали сині гори,
яснішала, здавалося, блакить.
Струмки гірські притишувались чуло,
дунайська зачаровувалась даль...
Та пісня говорила про минуле,
і в ній звучала туга і печаль.
Але прийшла година зоревісна —
ожив мотив у пісні чарівній:
прихід свободи славила та пісня,
і щастя волі вилилося в ній.

Пісня про Дунай

Дунай, Дунай, не раз — не два
проспівано тобі
хвали пісенної слова
про хвилі голубі,
про те, як в щасті і в біді
ти водами струмиш,
як з осокою при воді
шепочеться комиш.

Про що комиш і осока
нашіптують — узнай...

Пливе у даль Дунай-ріка,
замріяний Дунай.
Про що ти мрієш, несучи
блакитні хвилі вдаль?
Чом журавлів сумні ключі
вимовляють печаль?
Ячать тужливо лебеді
над гладдю тихих вод,
і стогне в горі і біді
зневолений народ.

На води пада звисока
гусиний гелгет-грай.
Пливе у даль Дунай-ріка,
засмучений Дунай.
— Чому сумуєш? — розкажи.
— В залізо кутих пут
пани свої, пани чужі
скували бідний люд.
— Дунаю, чуєш — світлі дні
приходять, не журись,
на блискавиці вдалині
на Сході подивись.

Громами бою здалека
озвався небокрай.
Пливе у даль Дунай-ріка,
розбуджений Дунай.
То волі сонячна пора,
то в силі-славі йдуть
брати із Волги і Дніпра —
на захід їхня путь.
Ідуть вони у битві тій
з червоним знаменом,
і гнеться ворог-лиходій
над Прутом і Дністром.

Гул битви волю проріка
тобі, дунайський край.
Пливе у даль Дунай-ріка,
усміхнений Дунай.

Затихла пісня.
В мить якусь потому
пройшла дівчина...

— Настраждались ми...
Скажу про себе — лиш два тижні тому
я вийшов із вратчанської тюрми.
Якби не ви — повісили б душмани.—
І Стéфан Зора розповідь повів...
І показав живі на тілі рани —
сліди тортур.
— Фашистських холоуїв,
катів народу
ми тепер караєм.
І ми, як ви, без пана і царя
заживемо.
Зійшла над нашим краєм,
свободи засвітилася зоря.
Збудуємо Болгарію ми нову.
Увесь народ його приїзду жде —
вождя свого.
Другáрю Димитрову
готуєм зустріч.
Хай вперед веде!

XIII

Нарешті, день, очікуваний довго,
таки настав.

— Ну, можете, Гайдай,
на завтра їхать.

Власне, вас для того
і викликав...

Скажіть сестрі, нехай
оформлює потрібні документи, —
промовив лікар, —
і подасть мені
для підпису.

Бряжчали інструменти
десь за дверима,
цокав на стіні
годинник в кабінеті,
в тихім саді
ледь шаруділо листя за вікном.

— От і діждались...

Ви, звичайно, раді,
на фронт рветесь!..

Тож не спом'яньте злом.

Бажаю вам від всякої напасті
проходить мимо.

Хай вас промине
свинець і сталь,
щоб більше не попасти
до рук хірурга.

— Вирвали мене
у смерті ви.

Спасибі вам велике
і щира дяка Лені-медсестрі.

Я вас і Лену збережу навіки
в своєму серці.
Вранці на зорі
із госпіталю в рідну батарею
Гайдай поїхав прямо на Белград,
де бій гримів.
...Прощання тепле з нею —
із Леною...
Осінній тихий сад...
Слова її
 тривожили уяву.
На всій мережі пройдених доріг
ту медсестру
 засмучену,
 біляву
у серці ніс, ніяк забуть не міг...
Вся в білому,
із синіми очима,
із шовком кіс,
із летом тонких брів —
усе в думках з'являлася дівчина:
в палаті між поранених бійців,
в саду на позолоченій алеї
опалим листом,
в місті,
на горі...
І всюди, де приходилось із нею
зустрітись йому у тій порі,
коли прийшлося в госпіталі бути
й відчуть душі дівочу теплоту...
Не міг Гайдай і зустрічі забути
останньої в осінньому саду.
Була вона коротка,
та надовго

думки його наповнила вона,
торкнувши струни серця молодого...
...Осінь надвечір'я...

Тишина.

Лягає день натруджений спочити,
перини гір у голови кладе,
промінням пофарбоване, розшите
під боки стеле листя золоте.

Помалу сонце котиться за гори,
на долі тіні довшають від гір.

Смеркається...

Зірок срібні узор
гаптують небо, милуючи зір.

* * *

Втихають дня дзвінкі бадьорі звуки.

Притишився в задумі мрійний сад.

Давно ущухли горлиць перегуки.

Сповняє вечір музика цикад.

Ім ніби вторить стрекіт апарата

(кіно сьогодні.)

В сяєві екран

десь на краю притишеного саду

воскрес життям:

...Пшениці жовтий лан

до обрію розлився, наче море...

Од яблук нагинаються сади...

Заводи... домни...

Небо неозоре...

Срібляні плеса тихої води...

Моря і ріки...

Гори ясночолі...

Тайга, як ніч...

Як небо те, ліси...

Оце і є Вітчизна щастя й волі,
країна слави,
подвигів,
краси...

Сидять бійці поранені...
Їх очі,
немов магніт, притягує екран...
...Ось цей, смаглявий, радісно шепоче,
побачивши узгір'я:
— Дагестан...

А поруч з ним —
в літах уже, вусатий,
в розмай садів очима він проник,
торкнув сусіда, щось хотів сказати,
та чомусь змовчав...

Певно, садівник.
А той рухливий, з бистрими очима,
що пламеніють ясно, наче жар,
забачивши мартени, нерушимо
застиг в мовчанні...

Мабуть, сталевар.
А он боєць — бинтом покрите око —
на лан пшениці дивиться тепер
одним:
— Комбайном врізаться б широко,
на повний хедер!.. —

Ясно, комбайнер.
І той, і цей, і всі
у цю годину
із хвилюванням бачили вони
людей радянських,
рідну Батьківщину
у мирний час, у дні передвійни...

...В садах збирають яблука дозрілі
дівчата на Кубані.
У Криму
ідуть жнива.
Смагляві, загорілі
всміхаються дівчата
он тому,
прибулому на поле листоноші:
із армії одержано листи
від суджених.
...Пильнують, на сторожі
стоять бійці, щоб спокій зберегти
і труд Вітчизни.
...Варять сталевари
в мартенах сталь.
Джерела вогневі
вогнисто б'ють і сиплять іскр стожари...
Біля печей, мов з бронзи, горнові.
...Степи... Ліси...
Заводів, фабрик труби...
Міста високі...
Села у садах...
В глуху тайгу проникли лісоруби...
Рибалки тралять рибу на морях...

Над колбами в тиші лабораторій
учені — з молодими і старі...
Студенти в тишині аудиторій...
У світлих школах юні школярі...

Таким воно життя було.
Такою
була Вітчизна в щасті і в труді,
на шлях ясний спрямована

рукою
 вождя,
вона звеличилась тоді
трудом народа.
Власними руками
народ великий сам собі кував
своє життя.
Та злісними очами
за нами звір фашистський слідкував.
Годований із сейфів
 Уолл-стрітом
він, сили набираючися, ріс,
він
 пазуристу свастику над світом
 броньованою лапою підніс.
На схід його цькували лиходії,
підбурювали Лондон і Париж —
в злобливім розрахунку
 і в надії
від горла свого
 в наше серце
 ніж
направити.
А він по них ударив,
скував у пута зраджений народ —
синів і внуків славних комунарів.
На Лондон він обрушився з висот...
Походами в Європі оп'янілий,
отрути повний,
 лютості
 і зла,
на край радянський кинувсь очманілий
у червні, двадцять другого числа.

XIV

Розходилися воїни в палати
схвильовані,
немов сьогодні їм
прийшлося якусь годину побувати
в сім'ї любимій,
в краї дорогім.

Піднесення звучало в їхній мові.
Думкам улад підтакував движок...
Ліхтарики мигтіли кишенькові,
освітлювали гальку доріжок,
дерева

світлих променів пучками
вихоплювали в темряві густій,
осяювали постаті...

Гуртами,

по два, по три
по шорсткій гальці тій
ішли бійці...

А хто ж прискорив кроки?
Хто гурт передній швидко обмина?
Хто

здоганяє постать

одинокую,

що, ліхтаря промінням осяйна,
біліла між кущами на алеї?..

То порівнявся з Леною Гайдай,
догнав її,

пішов він поруч неї...

...В розмові про картину, рідний край,
про нашу недалеку перемогу,
про мирні дні, що прийдуть по війні,

незчулися, як вийшли на дорогу
за садом госпітальним...
В глибині
ясного неба
срібним переливом
промінилися, граючись, зірки,
і спокій ночі
говором грайливим
тривожили протяжливі гудки.
А там, в степу,— на північ — при Дунаї
захльобистому гудові навстріч
метнулися мечі на небокраї —
прожектори пронизували ніч...

Така ж була
остання зустріч з нею,
з Галиною,—
тоді над ними теж
прожекторів приморських батареї
плели тканину огненних мереж.
Ні...
Ніч оцю порівнювать не можна
з тією.
Та, звичайно, не така...
Спокійна ця, а та була тривожна...
Востаннє тепла стиснута рука...
Назвав востаннє пташкою своєю...
До уст приник, щоб випити до дна...
І розійшлись...
Гайдай — на батарею,
у госпіталь — вернулася вона,
І більше не побачились.
Та вірив,
заховану у серця глибині

Не знаю я, яка причина то́му...
Не стану я сплітати хитрих слів:
Про все, що ніс у серці молодому,
Гайдай сьогодні Лені розповів.
Сіяла ніч.
Губило небо зорі.
Плоди достиглі падали в саду.
...Сталевий блиск в Івановому зорі
вогнем іскрився!
— Я її знайду!
— Нехай щастить вам.
Прошу написати,
коли її зустрінете.
Моя
адреса є... — на госпіталь...
Узнати
про ваше щастя рада буду я...

Хай, Лено, болем серце защемилось,
а ти зумій той біль перенести...
Любила ти...
Та не тобі судилась
Любов того, кого любила ти.

ПІСНЯ ДРУГА

Ів. Гончаренко

Чого мовчиш, замислився, моряче?
 Не нам журитись,— дні тепер не ті.
 Над Гітлером в Берліні ворон кряче,
 а ми, браток, на правильній путі
 до перемоги,—

мовив Гайдаєві

боєць-попутник.

Той не відповів,
 махнув рукою...

Відповідь бійцеві

здалась не красномовною —
 повів

і далі річ

(був хлопець балакучий):

— Антижурбін в баклазі в мене, брат...

Сто грамів і...

— А ти не надокучуй, —

озвався інший в кузові солдат.

— Чого б у душу влязав я...

А може,

одержав він невтішного листа?..

И баклага вся тоді не допоможе...

— А чому відмовлятися від ста? —

не піддавався словоохочий...

— Бачу,
тобі не сто, а цілий літр подай.
то ще попросиш...
— Сам святоша наче...
В розмову їхню втрутився Гайдай:
— Не варто, друзі, спорить попустому.
Біду надовго в чарці не втопить.
Та не про горе мова,
Річ не в тому...
Не з горя п'єм...
А к случаю відпить,
почастуваться трохи яндовою
воно не заважає...

1 - й солдат

— Ще б не так!
У нас нема розходження з тобою...

2 - й солдат

— Я теж гадаю так, як і моряк.
Цю справу треба зважувати тонко...
(Поглянув на баклагу.)
Спору край!..
У мене завалялася тушонка...

1 - й солдат

А-а, «другий фронт»...
Ну, друже, відкривай!..

II

Звитяжна путь белградського етапу
цього разу Івана Гайдая

у губи цілувала, наче брата,
гвардійця-сталінградця.
Путь ясна
була і в ніч:
стояли з ліхтарями
на вулицях сільських біля воріт
старі й малі...
Оркестрами, піснями
свободи
 серби
 славили прихід.

...І цей струмок,
і гори наоколо,
і міст отой, що впав через Тимок,
підірваний...
І те убоге, голе
село на схилі,
і отой димок
із димарів над плоскими дахами,
і дітвора, що збігла до Тимка,
і босі, ледь прикриті ганчірками,
убогі серби...
Як вона близька,
яка знайома, бачена картина
Іванові!
Коли прийшлось її
побачити?..
Та це ж
ота долина,
це гори ті,
це ті місця, краї,
дорога та, яку йому недавно
в листі Смирнов докладно описав...

Ось той і лист...

— Так, точно, друже, славно
ти у листі про все це розказав...
Про зустрічі,
про звичаї,
природу,
про братську, про хвилюючу любов
оцих людей до нашого народу,
до нас, бійців...

Ось що писав Смирнов —

(З листа танкіста до свого друга
я коротко уривки наведу):

«...Була даремна ворога потуга,—
у Заїчарі Гітлера орду
розбили ми.

Дарма він Заїчаром
хотів закрити в гори нам прохід...
Смертельним ми обрушились ударом
на ворога.

Того розгрому слід,
побоїща сліди

на кожному кроці...

Від нас їх мало вирвалось з котла...

Три дні, говорять серби, у потоці
в Тимку вода червоною текла.

І я ще, друже, встигнув поутюжить —
із госпіталя — зразу ж на «КВ»...

Бажаю швидше і тобі одужать.

Белград тепер на виручку зове.

...Як люблять нас — узнаєш сам ти скоро...

Як нас чекали змучені брати
і сестри югославські!..

Горя гори
їм довелось в ярмі перенести.
На боротьбу з фашистами вставали,
і
«Смерть за смерть!»
і
«Кров за кров!» —
слова
на прапорах червоних написали,
на схід дивились,
вірили
і знали:
з фашистських пут
їх визволить Москва!
...В Неготині скарала партизанку
Добрілу Владиславлевич...
Вона
промовила,
гукнула наостанку —
та партизанка із Неготина —
в юрбу людей,
затиснуту у колі
есесівцями — строем вогняним:
— Брати і сестри!
Сталін із неволі
нас визволить!
Ідіть завжди за ним!..

...Любов до нас і ти відчуєш, брате,
і тут, як там, в болгарській стороні...
Іще один я хочу описати
тобі случай.
Затямивсь він мені,
розхвилював...

...Селом одним по бруку
ішли машини...
Я передню вів —
ледь газ давав...
Із баштового люка
дивився я на сербів і радів
за наш народ,
за Партію, Державу...
З яким вогнем-захопленням вони
дивились — серби.
Як хвалу і славу
складали нам!
...Дивлюсь —
зі сторони
біжить дідок,
спішить поперед нами,
згортає із дороги камінці
старечими тремтливими руками:
«Щаслива путь вам, Сталіна бійці!»
шепоче він крізь сльози, Йовіч Міло...
До нас його зворушливу любов,
схвильовані, ми глибше зрозуміли
вже на привалі...
Йовіч підійшов
до мене і, потискуючи руку,
поцілував медаль «За Сталінград»...
І ми узнали:
сина і онука
утратив він.
«Живими лютий кат
зарив у землю Славку і Мілана,
соколиків...
То діло їхніх рук,
то міст отой зірвали партизани —

Мілан і Славко — син мій і онук!»
У напрямі бурхливого потоку,
у височінь правицю він простяг.
Ми вгледіли:
над урвищем високо
живим вогнем горів багрянний стяг,
а міст, як змії порубаний,
без сили,
конаючи,
упав через потік...
Це, значить, тут йому перепинили
до втечі шлях — і враг від нас не втік.
І я подумав:
тут, над водоспадом,
в ту мить, як дзот засліплював Гайдай,
Славко з Міланом толовим зарядом
зірвали міст.

Навіки пам'ять хай
живе про вас і славиться народом.
Заграла сурма.
Скінчився привал.
Колона наша рушила походом,
із гуркотом пішла на перевал...»

* * *

Смирнова лист Іванові навів
хвилюючих ясних думок і мрій,
і спогадів.
«...Як дружби братній вияв,
твій лист мене, білявий друже мій,
розхвилював...» одписує Смирнову
Гайдай листа на буковому пні,

гармати поруч,
і в уяві знову
встають йому окопні дружби дні.

Хіба не з ним, з Гордієм із Смирновим,
здружилися в бою під Дальником?
Хіба не з ним солдатським щирим словом
ділилися — юнак із юнаком?
Хіба не з ним збраталися?..
«...Гордію!
Привіт тобі, окопний брате мій!
Про зустріч я думками серце грию.
Спішу до тебе, друже дорогий!»

III

Смирнових рід не тільки на Уралі
іздавна славен —
Волга і Сибір,
вкраїнський степ,
дунайські сиві далі
уславлені із вікопомних пір
Смирновими.
Не золотом, чинами
відомий цей простий робочий рід,
а славний роботящими руками,
хоробрістю...
Почнемо родовід
з прапрадіда — Григорія Смирнова:
На Заураллі, в сиву давнину,
врізалася його соха дубова,
сибірську піднімала цілину.
Одвікував би все життя у мирі
простий ратай, та змусив орача

отой Кучум — «презренный царь Сибири»
в годину грізну взятись за меча.
Над Іртишем в кривавій, лютій січі
Григорій пав, прикривши Єрмака
грудьми своїми,
смерті мужньо в вічі
заглянувши.
А синова рука
помстилася за нього.
На могилі
із батьком попрощавшись своїм,
пішов Іван на північ,—
на Тагилі
син орача став майстром заводським.
У тиглях сталь варив Іван,—
такої
добротної,
 пружистої,
 дзвінкої
з усіх майстрів не зварював ніхто.
Прожив Іван, говорять, років сто.
Немало сталі виплавили руки
Іванові,—
сини його, онуки
і правнуки засвоїли секрет
уральської залізної науки,
і славу предка рухали вперед.
Ту добру сталь,
той вірний гарт і лїтво
від Єрмакових і до наших днів
весь руський рід
 в трудах своїх і в битвах
завжди, було, заслужено хвалив.
Не раз, було, та добра сталь Урала

гостріше промовляла за слова,
не раз її в дні січі куштувала
нападника безславна голова.
Й коли грозили недруги вітчизні,
і злодіями, підло, уночі
вривались в дім,
в такі години грізні
Смирнови мужньо брались за мечі.
З Пожарським князем,
з Мініним Кузьмою
чванливу шляхту гнали із Кремля,
і стяг Русі піднесли над Москвою
брати Смирнови — Яків та Ілля.
Син Якова — Генадій — добру славу
залишив під Полтавою вікам.
Навіки Карл з Мазепою Полтаву
затямили.
Як чорний вихор, там
гусар Смирнов літав на вороному,
вирубував нещадно ворогів.
Сам цар Петро на славнім полі то́му
був цьому свідок — от і повелів
Генадію високу нагороду
і мужню руку воїна потис.
Євген Смирнов Дунаю синю воду
звільняв од турка.
Ворога на спис
це він в бою узяв під Ізмаїлом,
як жабу, й через голову метнув.
В 12-му році із Самійлом
і брат Петро на флешах славних був —
Семенівських.
На смерть в диму багрянім
брати стояли — руські пушкарі.

Пізніше — на Малаховім кургані
так само їх сини-богатирі
зустрінули навалу із-за моря.

Так люд простий Росію рятував,
хто на собі виносив гори горя,
хто вік трудивсь, а в злиднях бідував.
Ятрилася в народнім серці рана,
народу груди повнилися вогню,
прийшла вона — година довгождана:
піднявся люд за волю на форню.
У боротьбі за Жовтень і Смирнови
доклали рук.
Василь — Гордіїв дід —
в загоні партизанським
Колчакові
пустошив орди.
З півночі на схід,
із заходу на південь
всю країну,
зустрівшись з ворогами усіма,
із краю в край пройшов він без упину —
чапаєвець — боєць Смирнов Хюма —
Гордія батько.

Те, що гартувалось
століттями в смирновському роду,
те всюди і яскраво проявлялось
в Гордієві,—
до того й річ веду.
Таким, як він, довіришся одразу.
Гордій Смирнов, пройшовши сто боїв,
не поганьбив свій руський рід,
ні разу

в солдатській дружбі друзів не підвів.
За що любили хлопця із Уралу,
білявого рухливого бійця?
Чому йому солдати довіряли
своє життя, і думи, і серця?
Чом часто так вели про нього мову
і дружбою хвалялися із ним?
Чого і агітатори Смирнову
увагу приділяли,
запальним
про нього словом мовили?
Усе це
не так собі.
Довір'я і любов
за сміливе, солдатське, чесне серце
завоював заслужено Смирнов.
І це нехай усім відомо буде:
на році на четвертому війни
прикрашували воїнови груди
у три ряди медалі й ордени.
Здавалося, не бронзи дзвоном — сталлю
дзвеніли, повисаючи уряд
із орденами, вславлені медалі:
Одеса,
 Севастополь,
 Сталінград.
Про ратну путь уже самі собою
медалі ці засвідчували всім.
Та орденів, медалей
 ще герою,
крім згаданих, дали на фронті сім.
За що йому від імені народу
вручили нагороди на війні?
Про кожна про високу нагороду

не стану я розказувать,
мені
не викласти і коротко реляцій
у цих скупих віршованих рядках,
одне скажу:
в тяжкій, у ратній праці
усі вони заслужені в боях.
Із ворогом зустрівшись на заставі
у першому червневому бою,
із того дня до наших днів
у славі
пройшов Смирнов солдатську путь свою.
(В дужках скажу: не щедра, скупувата
солдатська слава, друзі, не легка,
не часто лавром голову солдата
вінча її капризлива рука.)
...Горлій Смирнов, тебе я добре бачу
у дні війни —
в степу під Дальником;
на горах на Мекензієвих:
Качу
гарматним обробляєш «огоньком»;
на рубежі безсмертнім Сталінграда
із друзями на смерть і ти стоїш —
сто сорок днів розлюченого аду
ти вистояв,
гвардійський твій рубіж
не зрушився.
Коли ж загомонило
число двадцятье * в грізний листопад
і в спалахах гарматних заясніло

* Війська Сталінградського фронту розпочали наступ 20 листопада, на другий день після наступу військ Південно-Західного та Донського фронтів.

безсмертне, горде слово — Сталінград,
коли упав покарою страшною
удар Москви на голову орді,
коли війна грозою весняною
на захід повернулася,
тоді
і танк Смирнова, мов залізна птиця,
просторами широкими летів,
метав грозиво гнівні блискавиці,
карав громами лютих ворогів,
давив залізом — траками своїми,—
угнав у землю роту не одну
фашистських псів.
Шляхами бойовими
од Волги до Дунаю
всю війну
пройшов Смирнов.
Тяжка була дорога,
і смерть не раз ставала перед ним,
з кущів чигала,
з пагорба крутого,
в руїнах міст — з румовищ, із-за рогу
влучала в танк снарядом не одним
по гусеницях, башті і по траках,
осколками клепаючи з боків,
до серця добираючись...
У танку
він п'ять разів горів — і не згорів,
Гордій Смирнов.
Але не раз у тузі
схилявся він засмученим чолом
над свіжим, неуквітчаним горбом
чорноземлі...
— Пером земля вам, друзі!

IV

На фронті лист одержаний — дарунок
для воїна,
нема йому ціни!
Чи дівчина засмучена цілунок
шле милому,
чи доньки і сини,
за батька горді,
чи дружина вірна,
чи скорбна мати,
брат, а чи сестра
шлють ті листи,—
нехай і не добірна,
хай мова невибаглива, проста,
а скільки щастя, радості, любові
несуть вони, оті прості слова,
для воїна.
— Спасибі,
будь здорова,
відрадо наша — пошта польова!

* * *

...Читав Гайдай Смирнова лист удруге...
І ось почув він кроки поблизу...
— Від дівчини, звичайно?..
— Ні, від друга.
— В кущі, моряк, ховаєшся, в лозу...
Дівочий почерк — круглий, як намисто.
Я почерк определювать мастак.
— На цей раз помилився.
Від танкіста,
від друга лист.
— Якщо насправді так —

на підпис дай одним погляну оком.

— Дивись, читай.

— Смирнов Гордій Хомич...

— Смирнов?! Гордій?!

Дружище!

Ненароком

знайшов тебе!..

Ну, з мене могорич!

То й ти з ним друг...

Дали ми, значить, маху —

поквапились...

Шкода, браток, шкода,

що висушили повністю баклагу,

тепер у ній, на жаль, одна вода.

Оце случай!..

Ну, значить, будем друзі:

Мехводієм Якименком зовусь.

А ти?..

— Гайдай...

— Смирнова я на Бузі

востанне бачив.

Я не повернувся

із госпіталю в танкову частину —

на інший фронт мене перевели:

він був радист, а я водив машину.

Виходить, знов шляхи війни звели.

Що ж пише він?

— Читайте.

І лист Смирнова

чита боєць уважно, до кінця,

з цікавістю, од слова і до слова...

— Якименко! — покликали бійця,—

на бесіду...

...Під дубом кучерявим
розсілися півколом гармаші.
— ...Ми простягаєм руку югославам...
Європу визволяємо.—
В тиші
звучить парторга голос.
— Наша сила
пригноблені народи окриля.
Ясним промінням землю освітила
зоря непогасимого Кремля.
Як брат в неволі жде на поміч брата,
так ждуть і нас,
на Кремль звертають зір
трудящі світу:
Сталіна солдати
несуть для людства визволення й мир.

У грізний час великого двобою
на кого люд в надії очі звів?
На кого світ дивиться під Москвою?
— На сталінських прославлених бійців.

Уславив хто хоробрістю своєю
Одесу, Севастополь на віки?
Хто мужньо бивсь за Ленінські ідеї?
— Солдати наші, наші моряки.

Хто возвеличив славу Ленінграда,
відстояв місто Леніна грудьми?
Хто вистояв нечувану блокаду
і розірвав?
— Радянські люди — ми!

Яке звучить на всіх язиках слово
в стосорокденнім гуркоті гармат —

побідно,
 грізно,
 радісно,
 грозово
і вічно негасимо:
— Сталінград.
Щоб світ скорити,
 Гітлера бандити
на нашу землю кинулись із тьми —
убити волю, нас занастити...
А що зробилось? —
Їхніми кістями
од Волги до широкого Дунаю
усіяна покривджена земля...
І не хитнулась — зорями сіяє
стіна зубчата вічного Кремля.
Не на своїй (вже звільнена), на ворожій,
на братній, на зневоленій землі
фашистів б'єм.
Могутній силі нашій
радіють всі пригноблені.
В Кремлі,
у нас вони знаходять порятунок,
безкорисних своїх рятівників.
Не по ленд-лізу вручений пакунок —
свобода для народів!..
Кров синів
і дочок мужніх
лється даремно —
уярмлених рятуєм від біди,
проливши кров, ми здружуємось криво
із нашими братами назавжди.
Гастелло подвиг,
Слава Кошового,

Матросова безсмертя —
у віках
горіти їм яскравіше ясного,
немеркнучого сонця в небесах!

І в нас в полку героїв теж немало...
Ви знаєте про подвиг на Дністрі
Якименка.

Три «тигри» запалало —
посмажилися добре на кострі,
запаленім Якименком...

Прямою
наводкою

хоробрий наш боєць
розкраяв бронь...

Із Виглазом Хомою
ви знаєте випадок...

Молодець!

У рукопашнім голими руками
трьох німців із землею споріднив...

— Не трьох, а двох.

А третього — зубами,—
озвавсь Хома,—

бо гад мене вхопив
зубами теж... —

Пройшовся сміх луною
над річкою,

бо знали всі бійці
про випадок на Бузі із Хомою,
за що вкусив той німець...

Не в руці,

звичайно, справа...

Реготу поруха

нарешті вщухла.

Дальній водоспад
шумів у горах.
Сойка-говоруха
поблизу десь кричала невпопад.
Черви лісної, шашелі каратель,
мов лісоруб сокирою,
вгорі
настирливо, уперто стукав дятел
на дубі по зачервленій корі.
Дзюрчав струмок, видзвонював струною
на камені.
Поодаль на шосе
стояли серби...
Втишує рукою
парторг бійців...
— Чекайте, ще не все.
В закінчення — з газети фронтової,
останньої,
сьогодні хочу я
вам нарис прочитати про героя,
про подвиг комсомольця Гайдая.
...Скінчив парторг.
Схвильовані розмови...
— Дадуть Героя...
— Певно, що дадуть.
Якименко підвівся:
— Прошу слова...
Товариші, Гайдай між нами тут.

V

Баян озвавсь лінивими басами,
а потім підголоски затягли
вогнистими, тонкими голосами —

й басам одразу жару піддали,
почав швидко, а звів на «Сон осінній»...
— Не ту, браток... Тут треба інший зміст,—
Якименко озвався,— не партійний
мотив оцей... —
Замовкнув баяніст.
— Пойми, браток, хіба не бачиш — серби...
Якраз не час наводити тоску...
Зміни пластинку...
Інше щось...
Тепер би
такої — ну...
Ну, знаєш сам яку!
Навколо густо з'юрмились солдати:
— Ану, давай веселу!
— В самий раз!
— Попробую...
Якої ж вам заграти?
— А тої... про віршовку...
— Ну, гаразд.
Грай душевно, гармоністе,
на провірені лади,
разом з пальцями
вогністе,
щире серце поклади!
(Гармоніст грає, примовляючи):
Чули, хлопці, у берлозі
Гітлер, кажуть, зовсім схуд.
Геббельс лазить по підлозі...
— Гут на фронті?
— Ні, не гут.

Через це він і тоскує,
бо кінець собака чує.

Він тоскує об одним,
а віршовочка — по нім.

Добре звіра б'єм! Порядок.
Де ж віршовка?
Хто із вас
з дому взяв на цей випадок
ту віршовку про запас?

«Ось вона!..
Пустить Полтаву!
Попрошу я кілька слів...
Ця віршовочка на славу —
дід Явтух для рейха плів!

Щоб здавить Адольфу пельку
на петельку на тугу,
виростали конопельки
на полтавському луку.

Вся моя родина дбала,
щоб росли вони як слід.
Батько сів, мати брала,
баба матірку тіпала,
а крутив віршовку дід.
«Од Києва до Лубен
насіяли конопель.
Дам лиха закаблукам,
закаблукам лиха дам,
достанеться й передам!»

І пішов,
 пішов,
 пішов,
тільки тупіт підошов!

Тільки стуки-перестуки,
тільки крешуть закаблуки!

* * *

А за ним другий боєць
вилітає у танець!
Як трусне чуприну русу:
— Разрешите беларуссу!

Я из вьоски беларусской...
Есть у нас сноровочка!
Из пеньки, пеньки бабруйской
вот она — вяровочка!

Беларусь в вяровке гетой
полностью уверена:
партизанами вяровка
сто разов проверена!
Есть вяровка!

Не зявай —
в пятлю Гитлера давай.

«А Лявонику Лявон полюбил —
Черевички Лявонихе пошил.
Лявониха душа ласковая
Черевичками полясковала».

— Аса!

— Плеск рук,—

роздайся,
круг!

Кавказу

коло

дай!

Із гір,
з-над хмар,
з чинар,
на луг

Шуми,
грими,
спадай!..

А-а-й!
— Добра джутова віршовка
виросла в Колхіді.
Запевняю вас — не буде
Гітлер у обиді.

— Аса!
— Плеск рук,—
роздався
круг.

Літа в кругу
кацо — наш друг.

* * *

Шкутильгаючи на праву,
ледве ліву ногу тіг,
в коло вийшов кучерявий...

Жарти,
вигуки
і сміх.

— Як же ти рішився, друже!
— Краще в госпіталь приляж!..
— Затяни ремень потуже
и обратно на массаж!..

Кучерявий тре коліна:
— За совет спасибо, друг.

Есть надежда — до Берлина
разойдусь...

И...

— Дайте круг!

— Гармонист, меха пошире!

Темп, дружище, вихревой —
самой быстрой,

лучшей в мире

нашей русской плясовой...—

І пішов кружить, мов дзига,
під камаринський мотив,
завертівся краще сига,
швидше голуба летів.

Одбиває каблуками,
і навприсядки пішов,
по халявах б'є руками,
дістає до підшов.

Кружеляє вихром, скоком,
аж потоком обвіва!
Ненароком пройде боком,
примовляючи слова:
— Молодцы, друзья-солдаты,
говорю вам от души:
хороши вы все, ребята,
ваши песни хороши.
Что ж касается веревки
нашей русской изготовки —
с первых дней войны припас!..
Хороша пенька у нас,
и веревка не похуже!
Бьем фашистов не дубьем,—

знаєш сам, полтавський друже,
скоро в логове доб'єм!

VI

— На марш! — труба програла.

— По машинах!..

Долиною

моторів дужий рев

заволодів,

луною в горах синіх

пішов гулять.

З кущів, із-під дерев,

окутавши їх крони синюватим,

літаючим бензиновим димком,

виходили машини і гармати

на битий шлях, що вивсь понад Тимком.

За п'ять хвилин були колони в русі,

гриміли по закуреній соші...

Брилі знімали серби сивоусі,

з любов'ю проводжали,

від душі

слова напутні щиро промовляли.

Дівочі майоріли хусточки.

І головами приязно кивали,

жарку сльозу втираючи, жінки.

Силкуючись авто опередити,

сошею,

по запиленій траві

кюветами

із криком бігли діти

й зникали на дорозі в куряві.

До самого збігала перевалу,

зміїлася гірська дорога та,

по схилах гір химерно петлювала,
звивалася, немоз різьба гвинта.
Все вище підіймаючися в гори,
колони штурмували перевал.
На крутизну жалілися мотори...
Над прірвою впритул до сірих скал
проходили з гарматами машини...
Нові й нові здіймались пасма гір,
то тут, то там маячили вершини,
нарешті — розпросторивсь кругозір.
Із гребня перевального крутого
відкрилась неозора далина:
під чистим зводом неба голубого
загірна югославська сторона.
За спадом гір долина зеленава
посріблена завивами ріки:
прорвавши гори, звивиста Морава
дзеркалилась із правої руки.
І місто бовваніло над рікою,
білили села в зелені садів,
розкидані без ладу низиною,
покресленою плетивом шляхів.
Спустилися в долину з перевалу
іптапівці,
пішли по рівнині
на автостраду.
Куполом Авáла
окреслилась в вечірній далині.

* * *

Гора Авала, ти мені в уяві
встаєш такою, як була тоді,
коли бої гриміли на Мораві,

коли здолали гори ми круті
і, вийшовши на трасу автостради,
в короткочасних сутичках-боях,
збиваючи ворожі ар'єргарди,
свій на Белград продовжували шлях.
Багато міст
і рік,
і гір багато
в часи війни прославлено було
відвагою радянського солдата —
од Волги і до Ельби.
Зазвучати,
уславитись судилось, Авалó,
тобі також.
З Мамаєва кургана,
з Сапун-гори,
з висот, що їм числа
і назв нема,
ту славу
нездоланна
радянська сила,
зброя принесла.

VII

Вступити в бій прийшлося на світанку:
біля Авали в ранішній імлі
на мічені хрестами вражі танки
наскочили ІПТАП'у патрулі.
Команда:
— Розвернутися для бою! —
лунає по колонах вздовж соші.
За насипом, в кущах під висотою,
позиції займають гармаші,

окопують відчеплені гармати,
машини швидко ставлять в укриття...
Шуршать в жорстві на «двориках» лопати,
натягнуті сітчаті накриття,
гілками замасковані гарматні
щити й стволи прихованих гармат...
Стоять на місці ящики снарядні,
і перший підкаліберний снаряд
вже досланий, уже замком закритий,
в стволі сталюму яр свою таїть,
готовий бронь німецьку розтрити...
Біля щита схилившись, стоїть
Якименко, звіряє панораму,
знайшов один, другий орієнтир:
праворуч — кущ,
ліворуч — шлях,
а прямо
темніється посадка...
Командир
через бінокль вдивляється на гору,
на тихе поле і на сірий шлях,
у розсвітань туманну, ледь прозору...
Всі батареї на своїх місцях.
Осідлана фашистами Авала
все виразніше — темна й мовчазна —
крізь сутінь світанкову поставала.
Ні пострілу.
Зрадлива тишина
порушувалась криками фазанів
в чагарнику, в густому бур'яні...
Світлішало.
Потроху морок танув.
Гори вершину промінь сонця ранив:
зачервоніла.

...Спалахи-вогні
заблискали:
ударили гармати.
В долині розгулялися громи.
Нас танками пішли атакувати,
вогнем гармат фашистів стріли ми.

І бою розгорілося начало.
Ламалось небо, тріскалась земля,
і димне порохове покривало
окутувало вранішні поля.
Плазують «тигри», б'ють безперестанку,
пішли на батареї в лобову...
— Вогонь! Вогонь! — іптапівці на танки
обрушили шаленість вогневу.
— Вогонь! Вогонь! — звучать над полем бою
у гуркоті гарматному слова...
І, наче завиваючи від болю,
скрегоче злобно товща броньова,—
кружляє «тигр» — по траку прихватило.
Приціл...— Вогонь! — Іще один снаряд
й закінчене було із «тигром» діло,
лиш зашкварчав.
Але он другий гад
з посадки виповзає, б'є снарядом
осколочним...
Металу хижий свист...
Нашупує гармату, майже рядом
з гарматою
кладає снаряд фашист.
— Точнішим будь, Якименко, вже близько,
он підповзає, цілиться,
от-от
навалиться горбата бронь фашистська

на тебе, друже, і на твій рощот.
Не промахнись!
Роз'ярену потвору
у схрещення він ловить, націля...
— Вогонь! — і гриву вибуху угору
виплескує попереду земля.
Не влучив цей — рвонуло трохи збоку.
А «тигр» повзе, стріляє на ходу.
Щільніш злилось наводникове око
із вічком панорами: «Попаду!»
— Вогонь! — і гнів роз'ярений металу,
і пороху розгніваний вогонь,
підкорені людині, розметали
ще мить тому смертельно-грізну бронь.
«І цей опрігсь», утерши краплі поту,
Якименко подумав: «Прикриття
невистача.
Придять би нам піхоту,
хоч роти дві, тоді б — друге життя.
А то, бач, лізуть, видно, їх до біса.
На лівий фланг полізли «коробки»...

Ліворуч встала вибухів завіса,
частіш вогонь і з правої руки
по ворогу відкрили батареї —
болванками, осколочними б'ють...
У вибухах фашисти за бронєю
то падають, то знову устають.
Пішли в обхват.
У «кліщі» хочуть взяти,
затиснути...
Видать, що сила є, —
ідуть і йдуть, хоча уже десятий
палає танк...

Але не рахувати,
а бити їх — таке, боєць, твоє
на полі бою визначене діло
велінням Батьківщини і вождя.
І ти стоїш:
по-руськи,
просто,
сміло
на смерть в бою стоїш в ім'я життя.
Нехай вона, твоя Вітчизна мила,
твоя земля далеко звідси десь,
але її священна правда й сила
в тобі живуть,
ти повен ними весь.
Ти їх проніс — од бою і до бою —
і зненависть Вітчизни і любов,
у ста боях, доведених тобою,
і знову їх ти виявить готов
і в цім бою.
Любити так любити!
А ненавидіть...
Ось яка вона,
любов твоя, у мужність перелита,
і зненависть незгасна, вогняна.

На батарею з гуркотом і громом
повзе дванадцять танкових громад.
«Товариші!.. В бою не посоромим
гвардійську честь і славний Сталінград,—
звучать слова комбата.—
За Вітчизну!
По-сталінградськи будемо стоять!»

І ясно вже:
фашисти осіддали
рокадний шлях.
— А план у них такий...
(Толбухіну начштабу докладає)
Війська в Белграді виручить свої,
притиснуті до Сави і Дунаю...
(Сім днів вирують вуличні бої,
сім днів неугаває канонада.)
— На більше мітять, та кишка тонка.
Зробити нам хотять «котел» Белграда —
І гладить карту маршала рука.
— Іптапівцям не легко в цю годину...
Прикриє хай, не гаючись, Судець
з повітря їх.
І танкову частину
хай Жданов шле з Белграда...
Під кінець... —
І маршал коло виписав на карті
і жала стріл загострені, прями...
— Побачимо, чого їх плани варті,
невизрілі в короткому умі.

ІХ

В останню мить упав на дно окопу,
під себе положивши автомат,
Іван Гайдай.
Потвора туполоба
повзла до нього,
зв'язкою гранат
не підірвав: зірвались трохи ближче...
Гайдай в щілину чергу посила...
А «тигр» повзе.

Уже залізне днище
прикрило світ
і траки рвуть зі зла
кремнистий ґрунт.
Жорства, земля на спини
під рев мотора сипле, засипа...
«Невже цей рів — мені за домовину?»
досада мучить,
злість якась тупа
пройма його.
«Ні, брешеш, буду жити!»
Одгріб він землю — легше щоб дихнуть...
Над ним вирує гул несамопитий —
мотора рев і траків дика лють.
Вузкий окоп засипавши землею,
«Тигр» кружеляв, здавалось, без кінця,
він силкувавсь вагою усією
у щілині розчавити бійця,
зухвалого сміливця покарати,
що проти броні зважився іти...
Зробив своє — і далі на гармати
попрямував, стріляючи.
А ти,
врятований щілиною, герою,
підвівся знов,
і знов твій автомат
косив фашистів.

У звучанні бою
є свій закон, свій певний стрій і лад.
І не знавець воєнної науки
узнає бою музику просту:
в тій музиці побіди вчуєш звуки
і відступу тривожну гіркоту.

Нехай пройшли фашисти над тобою,
у їх тилу лишився ти нехай
в своїм окопі,
та по звуках бою
побідний злам відчув Іван Гайдай.
За строем стрій — над куполом Авали
летіли «іли» — (рідний серцю спів!)
Звиваючись, ракети окаймляли
передній край,
султанами вогнів
позначивши.
Земля задвиготіла —
посипались удари бомбові,
і гадина фашистська тупорила,
броньована, повзе назад в крові.
Густіш лягають бомби і снаряди
в гущавину ворожу,
палять, рвуть...
Стріля Гайдай по німцях з автомата,
їм чергами перепинає путь.
Нема вже куль.
І от в його щілину,
ховаючись од вибухів, заліз
рудий фашист.
Боролися з хвилину
в тіснім окопі.
Німець руку гриз
Іванові, а він стискав горлянку
непроханому гостю,
і коли
з'явилися десантники на танку —
отак їх двох в окопі і знайшли.

* * *

Бій обірвався,
стишився раптово.
Затиснуті в лещата з двох боків,
з повітря бомбардовані грозиво
останки розчленованих полків
складали зброю;
в зарості на схилі,
з посадок під горою
і з яруг
виходили підрозділами,
білі
флажки тремтіли тут і там...
Навкруг
збирали полонених у колони,
ішли вони похмурі і брудні,
у куряві.
Я думав:
мільони
таких, як ви,
повірили бредні,
пили охоче Гітлера отруту,
зневажили людину у собі,
в свої серця змію впустили люту,
й пішли на нас
в неправій боротьбі.

* * *

Спинився танк «КВ» біля окопу,
де під кущем бійців зібрався гурт,
вели розмову з німцем.
Із-під лоба

— Погодка, брат!.. У небі ані хмарки.
— Теплінь, немов у вересні у нас.
— Усе летять...
— Да, завтра буде жарко...
— Ану, сідай! Уже рушати час.
Чого там забалакались?..
— Як бути?
Тут німець полонений...
Ось моряк
узяв його.
— Дивися, що за чудо?!
Та це ж Гайдай!..
Іване, друже, як?!
— А так, Гордію... —
Кинулися друзі
один до 'дного,
міцно обнялись.
А битви гул в розгніваній напрузі
іще гучніш на обрії яривсь.

Х

20 жовтня.
Волю для Белграда
це світле, незабуване число
на славному порозі листопада
у громах бою гордо принесло.
Свобода!
Сонце!
День!
Подібно тóму,
як в'язень щойно звільнений з тюрми,
так і Белград в безмежнім щасті своєму

в цей день на світло вийшов із птьми,
щоб привітати героїв Сталінграда,
хто ратну путь зі славою пройшов,—
обнять свого визвольника і брата,
йому сердечну вимовить любов.
На Славії — просторому майдані —
вирує люд, як море в берегах.
«Живео Сталін!» вигуки вітальні,
«Поздрав братам!» злітають на устах.
Біля «КВ» уже людей не коло,
а наче рій...
Раз по раз плеск долонь...
Слова хвали зриваються навколо.
Хто ближче став — руками гладить бронь.
І оплески лунають знов і знову,
привіту вихор з краю в край буя:
дівча рушник пов'язує Смирнову,
рушник на рукаві у Гайдая
горить словами:
«Войнікові слава
црвеному!»
І
«Братство назавжди!»
У кожному чеснім серці югослава,
у всіх, хто чашу горя і біди
відпив — жили,
живуть вони понині,
слова оці, живучі, як земля.
— Росія-мати в серці слов'янина,—
Професор-серб із танка промовля:
«Ой, геройська земля чуда,
Прославлена светом свуда,
Ти колевко, мати стара,
На землі ті нєма пара».

— Нема землі такої, як Росія,
цю землю-матір славить рід слов'ян,
весь бідний люд...
— Я добре розумію
поета мову,— дякує Іван
за переказ дівчині-сербіянці.

Забили в бубни, вшкварили скрипки,
і площа завертілася у танці,
пішли в танець девойки,* юнаки,
старі за ними,— і повели коло:

«Без страждання пісні не співати,
без страждання шаблі не скувати!
ним усі п'яніють покоління.
Богатирство над всім злом володар,
для душі п'янке життя у ньому,
Добре тому, жив хто у народі,
значить, народився він не даром!
Світить вічний світоч в тьмі одвічній,
не згасає, світла він не губить».**

Залюлненим, схвильованим Белградом,
прямуючи на пристань, до ріки,
похідним строем, маршем,— не парадом
по Славії проходили полки.
Колонами ішли до переправи —
на захід їм дорога, за Дунай
в нові бої стелилася — до слави,
до перемоги.
Піснею лунай,
словами пісні вимови їх силу,

* Девойки (сербське) — дівчата.

** Петро Негош, «Гірський вінець».

побідний день,
їх славному ратному шляху
повідай ти.
Фашизмові могилу
вони дорують,
ворога добувають.
Співають Сталінграда ветерани.
В кипінні бою у минулу ніч
вони були...
За ними партизани —
загин юнаків,
з ними пліч-о-пліч
вони звільняли вулиці, квартали,
у групах сталінградців штурмових
опорні пункти ворожі штурмували...

Не всі вони лишилися в живих...

Не всі ідуть...
В одній могилі братській
в сирій землі — Батуринов Іван —
солдат-гвардієць — токарь сталінградський
і югослав — Попивода Душан...
На їх могилі тихій
вечорами,
з живих квіток осяявши вінки,
запалені жіночими руками
горітимуть скорботою свічки...
Свічок тоді запалено немало,
аж стала ніч від пламенів ясна...
Над Волгою,
Дніпром
і над Уралом
не діжде сина мати не одна...

Горять вони в белградські ночі темні
і дотепера полум'ям ясним —
про друзів смерть,
про їх серця буремні,
пагадуючи воїнам живим.

ХІ

Запрошений в столицю прилетіти,
в день звільнення Белграда, на парад,
відмовився (на грип звернувши) Тіто
у телеграмі, складеній невлад.
Як ми розмову з Гітлером Адольфом
вели вогнем і сталлю,
в тій порі
він з посланцем прем'єровим — Рандольфом
глушив вино в штабній своїй норі.
Він зради план міг вільно викладати
без боязні — у цьому свій був сенс:
на варті тут стояли не солдати,
не партизани,—
із «Інтелідженс»... *
розвідники в англійській формі «боббі»
при вході сторожили, наче пси.
А в глибині печерної утроби
гадюками сичали голоси.

Тіто

Ми змушені поки маневрувати.
Сучасний курс хай не турбує вас.
Важливо нам тепер завоювати

* Інтелідженс сервіс — англійська розвідка.

довір'я і симпатію у мас.
А прийде час...

Р а н д о л ь ф
Команда буде дана.

Т і т о
Ми погасить зуміємо зорю
не тільки в нас.
За нами всі Балкани
послідують.
Я правду говорю.
І Райк, і Костов...

Р а н д о л ь ф
Знаєм, маршал...
Вірим
у вашу безумовну правоту.
В боргу не будем.
Батька словом щирим
запевнюю...

Дзв'язк шпорів на посту,
і голос вартового біля входу,
завбачливий, розмову зупинив,
і теплий струм в печерну прохолоду
війнув знадвору;
тьмяно освітив
ліхтар при вході постать партизана,
що із-за ширми виникла нараз...
— Дозвольте, маршал...

Радість довгождана:
Белград звільнили!
Арсо дав наказ
салютувать.
Потрібна ваша згода.

Т і т о
Начальник штаба — той спішить завжди...
Збирався попередити...
Нагода
знов трапилась...
Подзвонить хай сюди...
(Ад'ютант виходить.)
Да, неприємність...

Р а н д о л ь ф
Все ж, отак одверто,
при ад'ютанті...
Це вже надто ви!..

Т і т о
Цей ад'ютант начштаба
дуже вперто
свої хоче збутись голови...
Я помічаю:
носа суне завше
Югович цей у сховище,
коли
побачення буває з вами наше.

Р а н д о л ь ф
А ви б його Ранковичу здали...

Т і т о

На фронт пошлю.
Не вперше ставить крапку...
Хоч москвитянів множитья число,
усе на схід вдивляються...
Та шапку
перед Москвою, що б там не було,
я гнуть не стану.
Діждемося дати...
Уже я в рiг баранячий зігну
таких, як Арсо...
Бач, салютувати
спішить Москві.

Замовкнув.
Тишину
порушив зумер.

Т і т о

Слухаю. Звичайно,
салютувать...
Тут питання яснє...
Такий момент!..
Одне лише печально,—
чому це ви обходите мене?
Чом ногу підставляєте?..
Даремно
дивуєтесь.
Я вихватки оці
не потерплю.
Не ясно вам?
Окремо,
віч-на-віч поговоримо...

В лиці
було у Тіто щось зловісно-хижє,
щось яструбине вирізьбилось в нім
од лютості.

Р а н д о л ь ф
Спокійно, маршал, тихше.
Іще не час.
Прошу вас об однім —
обачним будь.

Хитнувши головою
на згоди знак, Броз Тіто присмирнів,
розгладив
чуб скуйовджений
рукою,
і пальцями, у золоті перснів,
по ебоніту кришки апарата
затарабанив збуджено...

Т і т о (в телефонну трубку):
...Так от,
Юговича відкомандирувати,—
не гаючись, відправити на фронт!

XII

Югович Марко...
Є село Планіна
на перевалі між високих гір.
Оточена бескеттям г. слонина
притулком стала із прадавніх пір
для предків Марка.
Ще старий Райвода

сюди колись призів свою сім'ю,
коли Обіліч — сербський воєвода
із турками в нерівному бою
розбитий був,
коли його дружини
на полі на Косовім полягли.
Рятуючись, з Моравської долини
в верхів'я гір, де царствують орли,
сховався рід Юговича Райводи...
Слов'янське плем'я в горах ожило,
верховини суворої природа
взяла горян під захист.
Так село,
Планіна ця, з'явилося...
Гнів кари
не раз обвалом рушився з-над хмар,
мечами блискав,
долам ніс пожари,
і голови котились яничар.
В тяжкій борні за Сербії свободу
Юговичів хоробрих імена
прославлені.
Тепер в піснях народу
їх ревно зберігає
сторона
високих гір.
Від племені гірського,
хороброго і Марко рід веде
Юговичів.
Та що йому від того?..
Його життя юнацьке, молоде,
як і дідів, як батька,— пропадало
на панській ниві.
За черствий шматок

В сім літ батракувати з перевалу
спустився він — маленький пастушок —
до пана Теокаровича Слави
в маєток над Моравою.

Літа,
як води скаламучені Морави,
проходили...
Вже й юність золота
прийшла із гір зелених до порога
і щастям усміхнулася весна:
він полюбив смугляву, босоногу,
«люблю» йому промовила вона.
Ясніше сонце в небі засіяло,
милішим світ широкий став йому,
навколо все і в ньому все співало!
Хіба таке незнане нам кому?!

Любові вседолаючої сила
в дні юності колись, було, і нас
на крилах щастя високо носила.
О незабутній молодості час!
Твої мости співучі, калинові
пройшли і ми колись.
Я пізнаю
у Марковій схвильованій любові
моє минуле, молодість мою.

Ні, не могла вона не покохати
Добріла Марка серцем молодим.
Як і вона, з убогої він хати...
Та не багатством краденим отим
людина красна — серцем і душею.
Як перехрестя сходяться доріг,
так і вони зустрінулися з нею.

Не полюбити він її не міг —
Добрілу Марко серцем незрадливим,
лебідку білу, суджену своєю.
Любимий нею, легінь був щасливим,
він мріяв про одруження, сім'ю,
про власну хату, там на Крутоборі
біля Планіни.
Камінь?
Не біда!
Усе — нужду і горе переборе
в юнацьких мріях сила молода.

Минали дні.
На синім небосхилі
утрете народився молодик.
Такі ж п'янки, такі ж до болю милі
їх зустрічі.
Під спів і гру музик
так само «коло» Марко і Добріла
у вечори із друзями вели,
а після — до джерел вони ходили,
з яких, говорять, воду п'ють орли,
де вперше нерішучими словами
призналися колись на самоті...
Любив її з такими ж почуттями,
але слова і мрії вже не ті.
Не про житло на дикім Крутоборі,
не про шматок убогої землі,
і не про ті холодні в небі зорі,—
він говорив про зорі у Кремлі.
Будило мрію слово те жагуче,
серця сповняв життя нового зміст.
— Жадана воля буде неминуче!
Тепер він був, Югович, комуніст...

ШІСНЯ ТРЕТЯ

Війна ішла поспішно до фіналу.
Німеччина лишалася сама:
Угорщину — останнього васала
тримати силкувалася дарма.
Хорти утік.
З'явивсь пігмей Салаші,
фашистське недоношене щеня
щось тьввало...
По всьому фронту наші
дивізії
ішли вперед.
Щодня
своїм військам Москва салютувала.
...Дебрецен... Мішкольц... Секешфехервар...
Із терезів останнього васала
скидав
дев'ятий
Сталінський удар.

* * *

Зима угорська з руською не схожа,
Під рік новий уперше випав сніг.
Аж до світанку сипала пороша,
новому року слалася до ніг,

шанобливо встеляючи дорігу
м'яким, пухнастим килимом своїм,
щоб прямував до сонця перемоги,
ішов солдатом в строї бойовім,
щоб, наступивши ворогу на п'яти,
зім'яв його, під себе підтоптав...

На сніжному просторі сорок п'ятий
погожим днем побідно стартував,
упевнено пішов по первопутку,
по звіровім петльованім сліду...

Про зиму слово...
А потому хутко
за новим роком я також піду.

Зима угорська, хай ти не подібна
на руську, на прославлену,—
дарма!
Але ти серцю нашому потрібна...
Хай не така,— а все ж таки зима!
А все ж таки серця розхвилювала,
збадьорила солдатські голоси...
Під полотном твого покривала
поля біліють;
втишені ліси
задумались, принишкли сивоброві;
сивоголові,
мов старі діди
в керях білих,
гори у обнові
зійшлись до балатонської води —
до синьої,
неначе радить раду;

над озером з'юрмились навкруги,
вслухаючись у дальню канонаду...

Січневий день, незаймані сніги,
на видноколі вибілені далі,
я знаю,
ви із нас не одному
сьогодні про Вітчизну нагадали,
про руську нашу матінку-зиму.

* * *

У бліндажі накуреним
розмову
ведуть бійці, говорять про зиму.
— У нас зима!.. — вихвалюється знову
солдат з верхів'я Волги,
а йому
сержант із Єнісея:
— Знаєш, брате,
одвідав би зимою ти Сибір,—
ручаюся — ніколи б умирати
уже б не захотілося...
Повір,
без жарту це.
Коли ж не маєш віри,
якщо тепер не віриш ти мені,
то попрошу приїхати до Сибіру,
до мене в гості взимку по війні.
— Погоджуюсь.
Війні кінець невдовзі.
Отож, давай умовимся так:
заїдемо до мене по дорозі,
а потім вже — до тебе, сибіряк.

Ну,— по руках!.. —
Умовились солдати.
Волжанин вів про зиму далі річ:
— ...На тетерева підем полювати...
А в місячну, ясну, прозору ніч
на засідці побудем в добру пору
(порозплодилось звіра за війну!)
А двір у мене — зразу ж біля бору...
Я ніч провів, признатись, не одну
на засідках.
З порожніми руками
не повертався...
Приємно пригадать
зимові ночі,
всіяне зірками
надволзьке небо...
Розкіш!..
Благодать!..

Як спирт, мороз міцний, але не лютий...
А тишина!..
В зимову тиху ніч
за десять верст полоззя посвист чути,
за п'ять верстов людську почувеш річ.

Затягшися, сержант із Єнісею
припльовує недокурок з махри:
Заговорив:
— Готовий слухать все я.
Гуториш складно.
Прошу, говори,
та міру знай...
Щодо морозу, скажем,
слова твої, дружище, не всур'йоз...

Що ваш мороз порівнюючи з нашим?
Скажу тобі:
хлопчисько — ваш мороз!
У нас мороз!
В сибірським нашім краю!..
Нема такого, певно, вже ніде...
З відра, бувало, воду виливаю,
а вже на землю — крига упаде.
Вогонь — мороз.
Буває, навіть птиця
летить і замерзає на льоту,
і падає...
— Туди в Сибір би фриця,—
єфрейтор кинув,
копоть на гноту
очистивши.
Ясніше освітила
коптилка з гільзи постаті бійців.
Тут в бліндажі їх п'ятеро сиділо,
а двоє спало.
— Ваших молодців,
сибіряків,
мені під Сталінградом
узнати довелося.
Люд міцний.
В дні наступу ішов із ними рядом
від Калача
наш батальйон морський...
Ми зблизились тоді з сибіряками,
у битві побраталися.
З тих пір,
здружившись із твоїми земляками,
я зрозумів по-справжньому Сибір.
Дай тютюну, бо мій примокнув трошки... —

німця ж — кида в дріж.
Про Сталінград забуде він не скоро
й над Волгою розгнівану зиму,
коли у вічі
 грізно і суворо
Вітчизна наша глянула йому.

II

...Уже давно замовкла канонада
над берегом великої ріки,
та не погасне слава Сталінграда,
у серці людства житиме віки.
Тут наша сила сұпроти напасті
була в залізний зібрана кулак,
щоб ворогу на голову упасти,
звалити з ніг ударом контратак...
...Згадаються — закриєш тільки оні —
дні, пройдені у гулі грозівім,
у спалахах розтерзувані ночі,
«катюш» густий і невгамовний грім...
На півночі бої далекочутні...
І тут бої — на вулицях, в садах,
на Тракторному...
Рідні, незабутні,
окопні друзі, збратані в боях.
В бою охриплий голос Веселова:
«Товариші, нема путі назад!»
І в сні, і в яв до мене лине знову...
«Стоять на смерть! За нами — Сталінград!»
...Так три доби в нерівному двобої
гвардійців взвод стояв серед вогню,
і зупинили тридцять три герої
фашистських танків крупівську броню.

...Заметушились німці очуміло,
коли в «котел» мітла їх підмела...
Коли розплати громом загриміло
в січневий день — десятого числа.
...Бійці у полушубках і ушанках...
Ми йшли на штурм, тріщав ворожий вал.
...Басеаргіно... Маринівка... Єльшанка...
Питомник... Варапонове... Вокзал...
В нічному бою, ударом на світанні
взяли ми Варапонове.
В той час
ми з радістю дізнались —
в привітанні
товариш Сталін поздоровив нас.
Цей день повік забутись не може.
Фашистську тлю змітаючи до тла,
ми ринулись на зграїще вороже.
Нас Партія на подвиги вела.

Короткий напис на стіні вокзальній
читають,
знявши з шаною шапки,
прохожі

на плиті меморіальній:
«Тут, на вокзалі, гвардії полки
велику битву скінчили побідно».
— Я коротко вам, друзі, розповів...
Ми ще не раз згадаєм принагідно
про велич тих нечуваних боїв...

— Я, друзі,— так почав солдат вусатий,—
супроти німця тричі воював...
В шістнадцятім ходив я на Карпати,
зі Щорсом бив загарбників проклятих.

але таких баталій не видав!
Воно, звичайно, ясно: лад радянський,
та й, знов-таки, міцний у нас кулак.
Супроти нас оцій орді поганській,
вже видно всім — не встояти ніяк!

В мовчанні пригорнувши автомати,
в руках рушниці стиснувши свої,
про нашу силу думали солдати,
про славу,
про Вітчизну,
про бої
на Волзі богатирській
і про ніві,
і пройдені, що вславили наш край,
про дні побідні в цвіті і обнові...
...Згадав сестру замучену Гайдай,
згадав Галину.
В цю ж таки хвилину
хотілося піти на ворогів,
обрушити зненависті лавицу,—
як та ріка виходить з берегів,
весняною бурхливою водою
кипить і все змітає на шляху,
так помстою залізно-вогневою
змести орду загарбників лиху!

2

III

Ще Геббельс намірявся і хвалився,
ще «фюрер» біснувався біля карт...
Та вже хитнувсь,
уже на діл хилився
в руках тремтливих

Гітлера штандарт.
За свастику вчепившись пазурами,
стерв'ятник чорний падав на крило...
І хмарилося хмурими думками
і лорда, і сенатора чоло.
Їх очі наливалися злобою,
їх хитрощів порушувався лад:
ще дужчою, ніж досі, із двобою
в фінал війни ввійшла Країна Рад.
Не так,
не так війні кінець складався,
як думалось,— ішло не так тепер,
і все частіш ночами прокидався
і пив коньяк Британії прем'єр.
Відтяжка «фронту другого»?
— Не вийшло!
Радянський не знекрівився титан.
На захід рейх розбите верне дишло,
назад війни подався ураган.
Десантами ударить на Балкани?
Дорогу нам в Європу перейти,
свободі путь?
— Не здійснилися плани.
Тебе не ждали,
і не перший ти
прийшов сюди,
а ми,— народом ждані,
окутими кайданами людьми,—
прийшли сюди з боями на світанні,
свої знамена пронесли багрянні,
щоб вирвать люд з фашистської пільми.

Ні, не по тій дорозі йдуть народи,
що Лондон планував і Вашингтон.

Зоря Москви осяла путь свободи.
Гримлять боями Вісла, Балатон...

IV

Приснилася Галинка на світанні
Іванові.
...Святковий Травня день
у Києві.
Музика... цвіт каштанів...
Дніпро... сади...
Не мовкне хор пісень,
оркестрів грім.
Вирують дивні звуки
чудесної симфонії весни.
В людським потоці, взявшись за руки,
щасливі, йдуть Хрещатиком вони
з Галинкою.
Сія, красою вічний,
святковий Київ,
будить мрії лет...
...Закінчивши, вона географічний,
він меліоративний факультет,—
одружаться...
Летіли мрії світлі
в щасливе завтра, в далі за Дніпром,
в майбутні роки, веснами розквітлі,
окрилені любов'ю і трудом.
Із пройденим була у цьому згода,
та в сні не тільки дійсність ожива...
На те вже сон, така його природа —
із дійсністю пов'язувать дива,
таке творить, що й мріям не під силу,—
видінь отих казкова, дивна гра...

...Минули вже Аскольдову могилу,
зійшли по схилах прямо до Дніпра,
на міст Цепний...
По синій гладі чистій
з вітрилами напнутими
човни
Дніпром снували.
Срібно-голосистий
співав баян;
із тої сторони
летіла над дніпровою водою
юнацька пісня,—
і заповнив
Івана серце музикою тою
тієї пісні радісний мотив.
— Ну, підемо...
— Куди?
— На берег лівий.—
Галинка руку Іванову взяла.
— Пожди, Галинко, чуєш,— особливий
оцей мотив, наповнений тепла
сердечного.
У нім — любов.
Я хочу
запам'ятать...
Побудь хвилинку, мить... —
Й Галинки руку шовкову, дівочу
він випустив...

І грім уже гримить,
і чорна хмара хмуриться і висне
над Києвом,
і пісня замовка,
не чуь її.

Горою лине, низом...
Але і тут, на горе на твоє,
хтось по залізу гримає залізом
і пісню ту дослухати не дає.

...То знов огонь відкрила батарея.
Прокинувся:
тихенько в бліндажі
наспівував сержант із Єнісею
баяну влад,
сердечно,
від душі:

«Минута вновь свободная
Нам выпала с тобой,—
Гармонь моя походная,
Душевную пропой.

Пускай мечту солдатскую
Согреет песня мне
Девичьей теплой ласкою,
Забытой на войне.

Пусть вспомнится прощание,
Знакомый дом, крыльцо...
И девушки печальное
Любимое лицо.

Прошло с тех пор немало дней
И нету им числа...
Но чувств моих, любви моей
Война не унесла.

Меня победа скорая
В Отчизну приведет,

К той девушке, которая
В Сибири дальней ждет...»

V

На Одері прикрившись новим валом,
в своїй норі ледь стримуючи дріж,
дає команду «фюрер» генералам:
— Вернуть Дунаю вигідний рубіж,
прикрить надійно нафту Надьнаніжі —
моторів кров,
замкнути «чорний хід»
в Німеччину.—
І кидає він свіжі
дивізії,
війни змінити хід
в районі Балатона і Дунаю
силкується,
Толбухіну грозить
в листівках: «... У Дунаї покупаю!..»
— Біснуешся.
Спокійніше посидь.
Один уже скупався: Барбаросса.*
Скажений, закусивши вудилá,
поперся Гітлер...
Битва стоголоса
над Балатоном в грудні загула.
«Тримайтеся!..— летить наказ у Буду,—
я виручу,
і що б там не було,
а перемогу в битві цій здобуду!..»

* Фрідріх I Барбароса — середньовічний німецький імператор.

...Січнева ніч. П'ятнадцяте число.
Розбуджений стрільбою на світанні,
із бліндажа на свій НП прийшов
Іван Гайдай.
В гарматнім рокотанні
кипіла ніч...
— Полізе, видно, знов
на Будапешт...
Обрушивсь на «сусіда»,
праворуч б'є,— говорить сибіряк.
— За Буду фриц вчепивсь, неначе гнида
за той кожух,
в надії на вояк
оцих, що тут... —
Гайдай прикинув зором
туди, де ніч у спалахах гула...
Здавалось, над засніженим простором
вогнем гармат розвіювалась мла...
Світало вже...
Грімкоче бій...
Пожаром
палахкотить, вирує небокрай.

Г а й д а й

Оволодіти Секешфехерваром
знов хоче він,
і вийти на Дунай...

С и б і р я к

Ну й назвисько!..
Було нам легше взяти,
ніж вимовить цей Се-кеш-фе-хер-вар...

Г а й д а й

Затямиться,— сьогодні вже вдесьяге
в атаку німець преться.

Бою жар
міцнішає.
Неначе зміїв жала,
вогні гармат здавалися здаля
у темряві;
мов палуба, дрижала,
гойдалася од вибухів земля.
Артпідготовка вщухла за годину.
Гайдай дививсь (з НП на висоті)
з сибіряком-сержантом на долину,
на тучі диму звихрені, густі.

С и б і р я к

В атаку зараз піде.

Г а й д а й

Спершу танки,—
пошле вперед «броньовані гроби».
Без броні фриц нездатний для атаки,—
й Гайдай приник до стереотруби:
за насипом прикрившись, вздовж каналу
посунули хрестаті «коробки»,
на віддалі повзли вони помалу,
і через вал, мов ставши навшпиньки,
проходили до лінії своєї,
у вихрі снігу, в дикій гуркотні...
Лишаючи окопи і траншеї,

тулилися фашисти до броні,
за танками спішили.
«Саме впору»,
одводить зір від стереотруби
Гайдай.
І вже доносить на «Аврору»
несхибні розрахунки для стрільби.
Дадонов б'є.
Із димом і землею
шматована летить фашистська рвань...
Снаряди корпусної батареї
лягають точно.
— Ну, сержант, поглянь,
красиво б'ють! —
Два танки запалало.
Три зупинилось, кружаться...
— Добро!
Один назад пошкутильгав до валу
і гусеницю, наче те нутро,
тяг по снігу,
волік він за собою,
і запалав, як факел, врешті-решт...
Гайдай хитає схвально головою:
«І цей уже не пройде в Будапешт».

...За рядом ряд, нові й нові колони,
броньовані,
за клином новий клин...
На бік на свій тереза бою клоне
фашистський звір,
залізом хоче він
перетягти,
пробитися бронею
до Буди, до Дунаю...

із руських, із добротних «самоварів» *
пригощує завареним чайком.
...Ось бронebійник:
в щілини і траки,
по башті, днищу цілить,
в бензобак...
Щоб пам'ятали, де зимують раки,—
б'є «тигрів» він, а в «тиграх» і собак...
...Б'є кулеметник, і немає ходу
есесівцям,
розпеченим свинцем
прочісує розпатлану піхоту
зубастим кулеметним гребінцем.
...Піхота наша!
Ось вона — цариця
полів війни:
землі — і син, і брат,—
кругом свистить,
кипить свинець і криця,—
а він стоїть — прославлений солдат!
А він вогонь веде із автомата,
і падає фашистська сарана,
і кришить бронь ним кинута граната,
і штик його
фашиста протина.
...Танкісти.
Враз, неждано, із засади
ударили
і саме в слушний час,
коли «пантеон», «тигри», «Фердинанди»
трьома клинами рушили на нас.

* «Самовар» — жартівливе фронтове назвисько міно-
мета.

Їх сотні дві
(в очах аж зарябіло
у Гайдая)
долиною повзло,
і де було хвилину тому біло,—
там поле почорніло.
Як на зло
десь провід обірвавсь до батареї...
Шуршать снаряди, рвуться — інші б'ють...
А «тигри» наповзають на траншеї,
своїй піхоті витрамбувать путь
силкуються.
Здалося Гайдаєві
на мить якусь, що ворог нас дола,
що вражих танків чéреди сталеві
проб'ють прохід...
То помилка була.
В фашистський клин
своїм залізним клином
ми вдарили
і збили вражий стрій,—
то вилетіли з клекотом орлиним,
на вражі танки кинулися в бій
радянські танки.
Рев і дзвук залізний...
Тріщить,
 палає,
 плавиться метал...
У панцирі закований і грізний
на Рур пішов розгніваний Урал,
і кулаком по гадині залізним
зі всеї сили вдарив богатир.
Хитнулась твердь.
Для ворога зловісним,

смертельним воєм
сколихнувся шир.
«Цурюк!» —
Задкує Рур перед Уралом,—
на виручку у Буду не пройшов.
Пригощений
з Магнітної металом,
у нору гад фашистський лізе знов.

Не вийшла балатонська авантюра
на півдні теж:
устояв Капошвар,
Сатмар на Драві.*
Гітлерова шкура
відчула знов гвардійський наш удар.
Отак завжди з хвастливими буває,
як трапалося з «фюрером»:
він нам
погрожував:
— Скупаю у Дунаї!.. —
У власній крові викупався сам.

VI

Усе частіше слово перемога
злітало з уст,
ставало на порі,—
не свастика павуча, кривонога,
а Серп і Молот —
в сяєві Зорі

* Капошвар і Сатмар (Сабольч) угорські міста, в районі яких відбувалися запеклі бої під час балатонської битви.

несли його на прапорі багрянім,
проносили крізь битви до кінця,
наповнюючи гордим хвилюванням
людей радянських здружені серця.
І визволені, звільнені народи,
і ті, хто в тьмі приходу дня чекав,
раділи теж.

Під прапори свободи,
як з братом брат,
на правий бій ставав
поляк і чех,
болгарин,
серб з мадяром,
румун, словак...

Ішли на поміч нам;
добити звіра ніщівним ударом
допомагали соколи орлам.
Щоб вільною на віки вічні стала
без пана,

без царя і короля,
щоб щастя новим цвітом забуяла
і їхня, потом зрошена земля!

VII

Прозумерла рурка апарата...
Гайдай зв'язківки чує голосок:
— «Аврора» я...
— Нарешті!.. Я — «Гармата»...
З Дадоновим встановлено зв'язок.
І знову розрахунки на «Аврору»
на батарею проводом летять,
і знов фашистську кремсають потвору
важкі снаряди.

...Потім вже узнать
нам довелось:
...На пагорбі крутому
вже мертвого знайшли його бійці...
Лежав сержант в заметі сніговому
і про́вода розірвані кінці
зубами стис...

— Не плач,
гордися сином —
своім орлом,
російська мати!
Так
на висоті,
над Балатоном синім
погиб
Седих Микола,
сибіряк.

Пісня про Балатон

Балатон, Балатон,
сині води твої
нагадали мені
про минулі бої.

Ми в атаку ішли
крізь свинцеву пургу.
Впав боєць молодий
на холоднім снігу.

Білі груди пробив
невблаганний свинець.
Умирав на снігу
комсомолец-боєць.

Умирав на снігу
на шпилі висоти,
свого друга просив
увостанне звести:

«Хочу глянути я
за широкий Дунай,
на Вітчизну свою —
на радянський мій край...»

Очі згасли бійця
голубі, молоді.
Поховали його
на крутій висоті.

На могилі зоря
невгасимо горить,
а внизу Балатон
неспокійно шумить.

До могили її
посила на поклон
свої хвилі ясні
голубий Балатон.

VIII

І по весні Адольфові потуги
зірвалися, нічого не дали,
в районі Балатона і удруге
осікся він.
І тут, і там «вали»
змітала, рвала Армія Червона.

...Буяла,
квітла,
ярилась весна,
в порядках бойових
від Балатона
на захід з нами рухалась вона.
Цвіли сади і пушти* зеленіли;
в рясну листву зодягнені, ліси
схвильовано про весну гомоніли,
хвалу весні пташині голоси
виспівували молодю і радо...
І все ж, Гайдай помітив добре те:
не так в лісах було пісень багато,
не так і степ, і луг не так цвіте
у цих краях,
як там по Придніпров'ю,
у рідній, серцю милій стороні.

...За Шóпроном,
полита щедро кров'ю
у незабутні балатонські дні,
земля угорська кінчилася...
Волю
тобі, народ мадьярський, принесли
сини радянські;
щастя, світлу долю,
яку шукав ти,
кров'ю здобули,
хоробрістю, відвагою своєю.

Про люд мадьярський,
про угорський край,

* Пушти (угорське) — степи.

з угорською прощаючись землею,
в нові думки заглибився Гайдай.
...Не по дорогах, всіяних квітками,
не через цвітом прибрані мости —
од Мохача до Шóпрона з боями
цю землю довелося перейти.
Хай вперше після звільнення несміло
зустріли нас і Печ, і Капошвар,*
та знали ми, душею розуміли,
що з нами разом серцем пролетар,
що селянин убогий привітає,—
що ми тепло мозóлястих долонь
відчуємо;
що в їх серцях палає
порив Петефі,
Ракоші вогонь.
Ні, не бідар простий тому виною,
що в чорний день, у той проклятий час,
Хорті й Бардоші** рушили війною
свої полки й дивізії на нас.
Це тих вина — земля у кого, вілли
і фабрики...
А бідний люд страждав
у злигоднях.
Таким і ми узріли,
яким його Петефі описав:
«Ходить люд між нив багатих
Сиротою, весь у латах,
Терпить голод, кривду люту,

* Угорські міста.

** Колишні правителі Угорщини. Бардоші — пре-
м'єр-міністр Угорщини, який оголосив війну Радян-
ському Союзові.

Вмирає, гине всюду. *
Гайдай згадав: в тридцятий рік, ще змалку,
коли йому лиш десять літ було,
побачив він угорця Мате Залку:
з бригадою письменників в село
до них прибув;
читав оповідання
про пастуха-бетьяра, **
бідарів
той підіймав за волю на повстання,
в кривавий бій на хижих дуків вів.
Хіба ти міг подумати, Іване,
що цей веселий радісний мадьяр
в Іспанії прославиться і стане
її героєм, так, як той бетьяр
в оповіданні...
Знов-таки з бетьяром
з'явився інший образ: у бою
зустрітися прийшлося із мадьяром,
із наймитом.
Важливі Гайдаю
подав він цілі: склад боєприпасів...
«...А в графів дім заліз із штабом шваб...»
І пір'ям розлетілись від фугасів
боєприпаси і фашистський штаб.
— Спасибі, друг, поміг накрити гадюку.
На розстані з Іваном Гайдаєм
Янош стискав солдатську дужу руку
і промовляв любовно: «Кесенем!» ***

* Шандор Петефі, вірш «Угорська нація».

** Бетьяр — угорський бунтар, борець проти поміщицької сваволі.

*** Кесенем (угор.) — дякую.

ІХ

Із кожним днем все вище, до зеніту
сягало сонце нашої весни;
із кожним днем все ближче світ побіду
вчував у громі дужому війни.
Йшла Перемога впевнено зі сходу,
до Бранденбурзьких мітила воріт,
із «чорного» достукувалась «ходу»,
з ясних небес вершила свій політ;
на Одері ударила по дотах
і, взявши тут нездоланий розгін,
прорвалась на Зееловських висотах
і бурею влетіла у Берлін.

Звершилося!
Про нашу Перемогу
великий Сталін мовив у Кремлі.
На орліх крилах вітру весняного
те світле слово лине по землі.
Воно в серцях схвильовано озвалось
і радісно відлунює в піснях,
воно Уралом впевнено кувалось,
родилося на волзьких берегах.
Крізь вир боїв огненними шляхами
від стін Москви до Ельби берегів
воно вело болотами, лісами
твоїх, Вітчизно, відданих синів;
воно вело їх степом України,
через хребти Балканів і Карпат
до зміїща фашистського — Берліна,
і ворог гине.
...Знов квітує сад
і гай шумить зеленою листвою,

і сонце сяє в небі голубім,
і гул гармат над славною Москвою
уже гримить, неначе перший грім.

Лунай, салют, побідно, величаво!
Красуйся, земле, співами пісень!
Хай грім Москви віщує горду славу,
звучить вікам в дев'ятий травня день!

Х

Війні кінець.
Далеко, мій герою,
вона тебе на захід завела,
чотири літа майже
над тобою
залізом завивала і гула,
шляхи тобі вогнем перетинала,
глибини рік,
стрімкі висоти гір,
бетону міць,
згромадження металу
супроти тебе і наперекір
кістлявою рукою становила,
і кожної хвилини,
кожну мить
тебе з живих викреслювать грозила,
вогнем тебе хотіла спопелить.
А ти ішов.
Були сильніші смерті
твої жагучі зненависть, любов.
Із бою в бій — водою і по тверді
ти, ворога долаючи, прийшов
до рубежа побіди.

...Ще учора
рікою Мур* ішов передній край,
луною віддавалася у горах
стрільба шалена,
блимав небокрай
пожарами...
А вже сьогодні — годі.
Ні пострілу.
Кінець тобі, війна!..
Із нашими серцями у злагоді
красується природа.
Тишина
порушується рокотом
гірського,
захованого в травах струменя,
і гомону пташиного, дзвінкого
вже не спиняє бою гуркотня.
Ні, не байдужа,— радісна природа
сія сьогодні в сонячній красі.
Воєнна угамована негода
не хмуристь голубого небозвода...
...Але прийшли до цього дня не всі.
Із жалем
у колонах,
на привалах
згадали друзі
друзів бойових,
в боях загиблих воїнів бувалих.
І ти, Іване, згадуєш своїх...
Не кожен з них на день Перемоги глянув,
і серце знову ранили жалі...

* Мур — ріка в Австрійських Альпах, притока Дравни.

крізь сто смертей,
крізь бурі вогневі
ми йшли вперед, щоб слово «Перемога!»
учора Сталін мовив у Москві,
щоб весь народ, у радості єдиній,
його сьогодні гордо промовляв,
щоб словом цим в радянській Багьківщині
один другого радісно вітав
і славив нас.

А тут, в землі австрійській,
хто юрбами
обліг широкий шлях?
Хто славить нас на цій соші альпійській
із радості сльозами на очах?
Чому це
різномовними словами
гримить привіт, вітають щиро нас?

Це йдуть назустріч визволені нами...

Хіба такий забути можна час?!

Таке не забувається ніколи.
Щоб розповісти — слів тих не знайти,
як нас вітали, вирвані з неволі,
в день Перемоги сестри і брати.
Гірську сошу юрба різноплеменна
запрудила.
Раділо все навкруг...
І лиш полків розгорнуті знамена
дивізії позначували рух
в людському розхвильованому морі.
Моторів гул у гулі привітань
нечутний був.

— Тут вся Європа в зборі...
поглянь, Іван,
сюди
до башти стань,—
запрошує Гордій Смирнов Івана.
Гайдай підвівсь,
тримаючись за люк,
на танку став:
між горами поляна
кипіла людом.
Помах дружніх рук,
неначе ліс розгойданий,
і крики —
«Ура!» і «Слава!»
«Здрово!» і «Віват!»
Поміж горами тисячоязико
летять удаль,
відлунюють назад.
Підвівши в синь вершини снігоглаві,
зодягнені у букові ліси,
вслухались радо гори величаві
в людського щастя щирі голоси.
— Їх тисячі... — долонь до безкозирки
приставивши,
вдивляється Іван
в прибії людський.
— Іще он з тої гірки
спускаються...
Із моря в океан
заходимо.—

На гребні перевалу,
як людської продовження ріки,
планина вся народом вирувала...

Свободу,
 мир,
 сім'ю,
 любов,
 життя,

вітчизну рідну
людові простому
вернули ми,—
і знають це усі...
...Ось цей француз в береті голубому
стоїть в сльозах
й шепоче все: «Мерсі!..»
А ось старий албанець сивобровий,
що до соші упрітул підійшов,
схвильований,
єдине руське слово
любовно промовляє:
«Хорошо!..»
— Що хóроше? — Гайдай його питає.
— Що ви прийшли.

Команда:
«На привал!»
Уздовж соші суремний спів лунає.
Це подає команду генерал...

«...З далекого надволзького простору,
із Волги легендарних берегів,
ми йшли до Альп, долаючи потвору
вогнем і сталлю... —
Так промову вів,
слова в серця,
 як в землю зерна добрі,
комдив кидав.

— Спасибі, друзі, вам,
сини Вітчизни,
воїни хоробрі,
за подвиг ваш.
...Із гір, що виснуть там,—
і вдаль гірську комдив повів рукою,—
наш славний прадід дивиться на вас,
Суворов наш.
Дорогою важкою
боїв і битв, яких не відав час,
і ми прийшли із вами,
де ходили
суворовські бійці-богатирі...
Ми волі путь народам освітили
кремлівським вічним сявом зорі.
Війна скінчилась.
Гадина добита... —
На рух руки
 всі глянули
туди,
в ущелину:
вагонами забита
вся колія,
і бронепоїзди,
і паровози хмурі, охолоті,
погашені —
мов мертвий гад лежав,
мов богатир-поборник правди й волі
загнав його у гори й доконав.
—...І вас вітаю,
вирвані з неволі
брати і сестри!
Хай багато літ
живе наш вождь,

творець ясної долі,
хто врятував для щастя й миру світ...»
В однім пориві:
— Сталін!

Сталін!

Сталін!

Із уст людей злітає
і орлом
полинуло до горяних віддалин,
розноситься над горами кругом.
Уперше урочисто й величаво
Радянський гімн над Альпами гримів.
Твоєї сили й величі, Державо,
в словах у віщих стверджувалась слава:
в побідний день лунав побідний спів.

XII

Години дві на гребні перевалу
радів,
буяв,
дзвенів
святковий день,
земля оця ніколи ще не знала
такої зливи радісних пісень.
У кожній — вияв щастя і любові,
життю,
свободі,

сонцеві хвала,—

і в тій, що тільки скинула окупи,
і в тій, що волю з Волги принесла,
у тій, яку заводили дівчата,
неволю проклинаючи лиху,
і в тій, що гріла воїна-солдата
на трідуному солдатському шляху.

Швидкі у баяністів перебори
по перламутру звірених ладів.
Гуде земля, двигтять од танців гори...
Святковий день
дзвенів,
буяв,
радів.

Гриміли труби, ойкали флояри,
втручалися розсудливі баси,
і бубонів розмірені удари,
і скрипок молодисті голоси
виводили.
...У вальсі кружеляли...
Із чардашем змагався краков'як.
Водили коло...
Лунко вибивали
частушками приперчений гопак.

Ех ви, чоботи керзові,
добре висмолені шви,
перцю Гітлерові-псові
додали таки і ви.

Пів-Європи я пройшов,
не мінявши підошов,
не зносилася керза —
шкура ж лопнула у пса!

Чому ж Гайдай не кружиться у танці?
Чом не співа?
Від кола осторонь
біля «КВ» Смирнова
на полянці
стоїть Іван, зіпершися на бронь,
замислений.

Що воїнову душу
стривожило і серце молоде?
Чи пісня та любима про Катюшу,
що десь орла з війни на Волзі жде?
Чи може...
— Гей, ти що, Іване-брате,
повісив ніс? —
Смирнов йому гука.
— Чи розучився, друже мій, співати?
Чи вже забув, як шкварить гопака?

Ні, не забув, співають не розучився.
Згадав Галинку,
той святковий день
у Києві,
який недавно снівся...
Такий же був,
такі ж — і хор пісень,
і музика,
і цвіт землі,
і люди...
Лилася, значить, недаремно кров, —
ще кращою Вітчизна рідна буде.
А от її немає,
не знайшов
Галиночки.
А вірилося дуже:
жива, знайду...

Іванові думки
Смирнов спиняє вигуком:
— Ну, друже,
оце так зустріч!..
Два з ним юнаки

до танка наближалися,
смагляві...
— То ти, я бачу, друже, партизан...
— Іване, розумієш, з ним на Драві
ми воювали в березні...
— Іван!..
Другар ти мій! — в обіймах Стефан Зора
у Гайдая.
Згадалася умиць
затишна Вратца... зустріч...
Ніби вчора
був день отой...
Здивований стоїть
Гордій Смирнов:
— Виходить, ви знайомі...
Ну, Стефан, друг, ніколи не гадав,
що стрінемось...
Коли на тім паромі
під вибух той ти з друзями попав...
Всіх розметало...

Стефан Зора
Вже напівживого,—
і сам не знаю, трапилося як,—
в полон взяли (до берега крутого
прибила хвиля в темряві).
Однак,
недовго буть прийшлося у полоні,
у гори втік.
Потрапив у загін
до партизанів.
Місяць у загоні
провоював з фашистами, а він,
Югович Марко, ще із листопада...

Ю г о в и ч

Під За́гребом взяли мене в полон.
Наш
кинули у наступ
батальйон,
а проти нас стояла там бригада:
У пастку ми потрапили,—
то зрада,
то злочин був!
...Чудесні комуністи
загинули в нерівному бою.
Спішу в Белград,
про все те розповісти
потрібно там,
і думку я свою
про кого треба викладу!..

С м и р н о в

Це вірно.

Ю г о в и ч (*любовно оглядаючи морську
форму Гайдая*):

Це моряки створили наш загін —
Герої Севастополя.
Загірний
командує...

Г а й д а й

Загірний? Костянтин?..
Це ж брат її!..

Ю г о в и ч

Да, з ним сестра,— девойка.
Втекли із Бухенвальда.
Молодці.
І він герой, й сестра його героїнка.

Г а й д а й

Галиночка!..
(Затиснуте в руці
аж заскрипіло ложе автомата...)
Веди до них, показуй швидше путь...

Ю г о в и ч

Нема чого...
Стрічай Галинку й брата.
Поглянь на шлях,—
ото вони ідуть.
Узнав її.
Вона його узнала,
Іде назустріч... сльози на очах...
І вся юрба, що в танці вирувала,
роздвоїлась, дає обом їм шлях...
Вона ішла,— від щастя терпли груди
чуттям любові ніжним і ясним...
А Гайдаю здалося, що не люди,
а гори роздалися перед ним!

ЕПІЛОГ

Проїшло сім літ.
...Роз'їхалися друзі.
На коліях стальних, через мости
в усі кінці Радянського Союзу
прогримали залізні поїзди.
Вітчизно мила,
земле, ось яка ти!..
Омріяна, врятована бійцем,
у пахощах чорнозему і м'яти,
пропахнута духмяним чебрецем,
Донбаса димом,
домнами Уралу
осяяна...
Степи...
 луги...
 тайга...
Озера...
 ріки...
 гір верхи і скали...
Як воїнам ти, земле, дорога!
І знов у сяйві сонця золотого
їх зір голубить
 небо голубе!..
Вони тебе лишали ненадовго,

щоб назавжди не втратити тебе.
Щоб знов цвіла ти, повна щастя й сили,
твої сини,
дорогами війни
від тебе віддаляючись,
спішили
до тебе повернутися вони.
Вернулись!
На параді Перемоги
до Мавзолею пам'ятного дня
упало полководцеві під ноги
знамен фашистських чорне вороння.
Вернулись!
До праці звала знову
Вітчизна їх:
творють нове життя,
Комуни світлу зводити будову
по мудрому накресленню вождя.

...Гордій Смирнов працює на Уралі,
у отчому, любимому краю,
у спалахах мартенівської сталі
його рухливу постать впізнаю.
Якименко часу ніяк не гаяв
після війни з Німеччиною,
він,
в Манчжурії добивши самураїв,
поїхав працювати на Сахалін.
Гайдай...
Але,
пробач мені, читачу,
раніше, ніж торкнутись наших днів,
(твого часу даремно не потрачу)
дозволь мені сказати пару слів

про дні минулі.
Біля Калераша
(в Румунії є місто Калераш)
стояла там бригада Н-ська наша,
а в тій бригаді і герой був наш...
Щоранку й вечорами над Дунаєм
пісні солдатські — російські пісні
летіли над сагою понад плаєм,
і постріли од міста в стороні
лунали десь,

то часто,

то розкато...

Несли тут службу,

досвідом війни

збагачені, прославлені солдати,
Вітчизною поставлені сини
на миру охорону й супокію
на цій землі.

Ще вили тут сичі...

Іще маністи * чорною рукою
писали «жос!» **

як злодії, вночі,
в завулках темних.
Постріли з-за рогу
гриміли ще...

Казилася гадва...

Але дарма:

на праведну дорогу
виходила Румунія нова.

* Прибічники Машіу — лідера Румунської буржуазно-націонал-цараністської партії.

** «Жос!» (рум.) — «геть!», протилежне «сус!» — «хай живе!»

У рукаві Кілійським на Дунаї
є острів.
Обвалована земля —
достатку чаша.
Буйні урожаї
вкривають тут колгоспівські поля.
Весною білим викупані цвітом,
плодами обважнілі восени,
шумлять сади,
під віти
із привітом
запрошують господарів вони
і їх гостей.
А гості — добрі й часті
з усіх усюд з'їжджаються сюди,
поля вони обходять
і гіллясті
одвідують на острові сади,
до всього приглядаються,
в блокноти
записують і цифри, і слова...
Про врожаїв небачені висоти,
про справи господарські
голова
розповідає.
Добра слава лине
не тільки в Ізмаїльщині одній,
не тільки на просторах України,
а й по Радянській по Вітчизні всій.
І то не все...
Не тільки в нашім краї,
а й за кордон долинула здаля

про цей колгосп на тихому Дунаї,
про голову колгоспу Гайдая
народна слава.

З Вісли, Шпрее, Влтави,
хто з посланців народних приїжджав
учитися у нашої Держави,
той острова ніколи не минав
Кілійського.

Були в Івана друзі
(між зарубіжних дорогих гостей,
що їздили в Радянському Союзі)—
з Румунії — Георгіу Мотей,
з Болгарії — вратчанин Стефан Зора,
Янош із Тісси...

Били всі чолом.

Лилось вино, лилася і прозора...
за дружнім за колгоспівським столом.
І не в однім сердечнім, щирім тості
хвалу своїм визвольникам, братам,
учителям висловлювали гості.

і кожен з них хвалився,

як і там,

у їх краях,

розкована людина

іде по нашій, звіреній путі.

Не ті тепер і Польща, й Угорщина,

Болгарія й Румунія — не ті.

...З-поміж гостей Іванових одного

тут не було за дружнім цим столом —

Юговича.

Та друзі і за нього,

за Марка, тост підносили,

добром

спом'янули,

і вірили, що буде
невдовзі й він у їхньому ряду,
що на віршовці Тітлера * Іуду,
коли не в цім — в майбутньому году
гойдатиме проклятого.

Недаром
невільна Югославії земля
усе частіш багряниться пожегом,
і Маркове прославлене ім'я
з любов'ю промовляють югослави —
гримить воно в гористій стороні
долинами Неретви і Морави,
як заклик до священної борні.
І за Дунай про Марка слава лине.

...Синкові Колі у привільний час
Галина Миколаївна — дружина
Іванова, уже, було, не раз
розказує про Марка-партизана,
як, в горах темних змія він б'ючи,
у день ясний покрикує фазаном,
і пугачем гукає уночі.

*м. Київ — с. Гаврилівка
Херсонської області.
1950—1952.*

* Трудящі Югославії з ненавистю називають Тіто Тітлером.

ЗМІСТ

Заспів .	3
Пісня перша	5
Пісня друга	81
Пісня третя	137
Епілог	183

Редактор *Б. Степанюк*
Художник *К. Калуж*
Техредактор *О. Соколов*
Коректор *В. Суміна*

И. Гончаренко. Дунайская поэма
(На украинском языке)

БФ 02017. Здано на виробництво 9/IV 1953 р. Підписано до друку 4/VI 1953 р. Папір $70 \times 92 \frac{1}{2}$ = 3 паперових, 7.02 друк. арк., 8.35 обл.-вид. арк. Зам. 469. Тираж 5000.

Ціна в оправі 5 крб. 20 коп.

Друкарня науково-технічної книги Головидаву
Міністерства культури УРСР,
Львів, Чайковського, 27.

84
5
20-36

5 крб. 20 коп.

3189

A01929553

2

РЛ
№ 4498

289

кол. с ор

16. 09. 1927